

Een plaats voor de kerk

Een onderzoek naar de betekenis van het denken van Hartmut Rosa en Andrew Root voor de positionering van de Protestantse Kerk in Nederland in haar hedendaagse context.

Bob van Meijeren

[BEDRIJFSNAAM] [Bedrijfsadres]

Titel: Een plaats voor de kerk: Een onderzoek naar de betekenis van het denken van Hartmut Rosa en Andrew Root voor de positionering van de Protestantse Kerk in Nederland in haar hedendaagse context.

Auteur: Bob van Meijeren (1701150)

Protestantse Theologische Universiteit

Vakgebied: Systematische Theologie

Datum: 8 januari 2024

Scriptiebegeleider: Prof. Rick Benjamins

Beoordelaar: Prof. Arnold Huijgen

1. Woord vooraf

Het schrijven van deze Masterthesis brengt mij bijna aan het einde van de Master Gemeentepredikant aan de Protestantse Theologische Universiteit. Het voelt daarmee als een slotstuk, dat mij de kans biedt om de gedachten die ik opgedaan heb in mijn studie te ordenen en positie in te nemen als theoloog in kerk en wereld. En daarmee is het afronden van deze scriptie vooral ook een nieuw begin. Ik kijk uit naar wat een nieuwe fase mij gaat brengen.

In dit voorwoord wil ik graag de mensen bedanken die mij geholpen hebben in het schrijven van deze masterscriptie. Ik heb deze thesis dan wel alleen geschreven, ik had dat niet kunnen doen zonder de steun van de vele vrienden en familieleden om mij heen.

Een speciaal woord van dank wil ik richten aan mijn scriptiebegeleider, Rick Benjamins. Zijn enorme kennis van de moderne theologie heeft me geholpen mijn onderzoek in te kaderen, en zijn rake en constructieve feedback hebben mijn denken en schrijven gescherpt. Veel dank daarvoor!

Als laatste dank ik ook mijn vader Gerrit. De toegang tot zijn theologische bibliotheek heeft mij veel inspiratie gegeven in het schrijven van deze thesis.

2. Inhoudsopgave

Titelpagina.....	1
Woord vooraf	2
Inhoudsopgave	3
Inleiding.....	4
Deelvraag 1.....	6
Deelvraag 2.....	16
Deelvraag 3.....	25
Conclusie	30
Evaluatie van de onderzoeksresultaten en de gevolgde methode	32
Nawoord.....	34
Bibliografie	35
Verklaringenblad	37
Data Management Plan (DMP).....	38

Inleiding

In deze thesis wil ik graag bijdragen aan het denken over de positie van de kerk in onze Nederlandse samenleving. De nog steeds voortgaande ontkerkelijking en nieuwe inzichten ten aanzien van ons samenleven, maken dat de vraag naar de plaats van de kerk in deze tijd -ondanks de vele bijdragen die al geleverd zijn- gesteld blijft worden.

Het Nederlandse theologische debat over deze vraag is de afgelopen jaren verrijkt met twee nieuwe perspectieven. Allereerst noem ik de resonantietheorie van de Duitse wetenschapper Hartmut Rosa. In zijn werk draait het om het vinden van het goede leven in de moderniteit, waarbij Rosa expliciet ruimte inbouwt, voor dat wat groter is dan de mens. Daardoor ontstaat ruimte om God in te brengen in zijn resonantietheorie. Rosa stelt daarnaast dat religie, en daarmee de kerk, relevant zijn omdat zij met haar geloofspraktijken en tradities bijdraagt aan dit goede leven.

Vanzelfsprekend wekt deze stellingname de interesse van theologen. Vooral in het Duitse taalgebied is er de afgelopen jaren door theologen veel aandacht besteed aan het werk van Rosa, maar ook in Nederland en andere landen wordt er onderzoek gedaan naar de verhouding van de theologie tot het werk van Rosa. Voor theologen is de verleiding aanwezig om de theorie van Rosa, waarin de kerk relevantie en waarde toegekend wordt, kritiekloos toe te eigenen. Ik beoog met mijn thesis een fundamentele doordinking te leveren van wat Rosa oplevert voor de ecclesiologie. Rosa lijkt een antwoord te geven op de vraag naar de relevantie van de kerk in onze moderne Westerse samenleving. Ik wil onderzoeken wat het precies voor het denken over de kerk betekent, wanneer we daarbij het denkkader van de resonantietheorie als lens gebruiken.

Daarnaast zal ik in deze thesis ingaan op het werk van Andrew Root, een Amerikaanse Lutherse predikant en theoloog. Root is van origine praktisch theoloog en focust in zijn werk op praktische deelaspecten van het kerkzijn, zoals de ambten en het jeugdwerk. Root wordt daarom, behalve in de academische theologie, ook goed gelezen in delen van het kerkelijke werkveld. Als actief predikant kan Root in zijn werk bovendien effectief de brug slaan naar de praktijk van een kerkgemeenschap. Dat maakt dat zijn werk aanslaat onder predikanten en kerkelijk werkers, ook in Nederland. Zo heeft de Protestantse Kerk in Nederland een aparte webpagina aan Root gewijd¹ en worden er bijeenkomsten rondom zijn werk georganiseerd.

In zijn '*Ministry in a secular age*'-serie duidt Root de hedendaagse Westerse samenleving. Root leunt hierin sterk op zijn interpretatie van het werk van Charles Taylor. Hij benoemt in navolging van Taylor dat de late moderniteit waarin wij leven gekenmerkt wordt door een immanent frame, en niet meer door het eerder aanwezige transcendent frame. In het immanente frame is een objectieve transcendente orde niet meer toegankelijk.

Als onderdeel van zijn *Ministry in a secular age*-serie heeft Root een ecclesiologie geschreven: '*Churches and the crisis of decline: a hopeful ecclesiology for a secular age*'. Daarin zoekt hij naar de positie van de kerk in een geseculariseerde Westerse context. Een belangrijk argument in dit boek is dat de kerk God niet kan beheersen. God maakt zich niet specifiek aan de kerk bekend, maar aan de wereld. De kerk moet zodoende betrokken zijn op de wereld, om God daar te kunnen vinden.

Root weet zich geïnspireerd door de versnellings- en resonantietheorie van Rosa en benoemt hem expliciet als gesprekspartner en inspiratiebron. Zo kan de idee dat de kerk geen controle heeft over

¹ <https://protestantsekerk.nl/verdieping/wie-is-andrew-root/>

God in verband worden gebracht met de ideeën over ‘onbeschikbaarheid’ –een belangrijke voorwaarde voor resonantie– in het werk van Rosa.

Ondanks het gesprek tussen Root en Rosa en hun onderlinge overeenkomsten, duiden beide auteurs de hedendaagse Westerse samenleving en de plaats van de kerk daarin op verschillende manieren. Een vergelijking tussen het werk van de twee auteurs kan het zicht op de beide posities en hun onderlinge verhouding verscherpen. Op deze wijze draagt mijn thesis bij aan het verder brengen van het Nederlandse debat over de plaatsbepaling van de kerk in de samenleving.

Om mijn onderzoek ook een concrete bijdrage te laten leveren aan de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland, laat ik de uitkomsten van de vergelijking tussen Rosa en Root in gesprek gaan met het denken van de Protestantse Kerk over haar plaats in de hedendaagse samenleving, in de visienota ‘Van U is de toekomst’. Uit dit gesprek leid ik uiteindelijk aanbevelingen af voor de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland.

In mijn thesis geef ik antwoord op de volgende vragen:

Hoofdvraag: Hoe kan het denken van Hartmut Rosa en Andrew Root over de hedendaagse Westerse samenleving en de positie van de kerk die zij daarin beschrijven van betekenis zijn voor de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland.

Deelvraag 1: Hoe beschrijven Hartmut Rosa en Andrew Root de hedendaagse Westerse maatschappij? En in hoeverre tonen ze daarin verschillen?

Deelvraag 2: In hoeverre werken de opvattingen van Rosa en Root door in de ideeën over de kerk en het belang dat zij daaraan hechten.

Deelvraag 3: Wat betekenen de opvattingen van Rosa en Root voor de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland.

In de hoofdstukken die hierop volgen, geef ik per hoofdstuk antwoord op een deelvraag. In mijn conclusie geef ik vervolgens antwoord op de hoofdvraag.

Deelvraag 1: Deelvraag 1: Hoe beschrijven Hartmut Rosa en Andrew Root de hedendaagse Westerse maatschappij? En in hoeverre tonen ze daarin verschillen?

1.1 Inleiding:

In dit hoofdstuk bespreek ik achtereenvolgens de beschrijvingen van de hedendaagse Westerse maatschappij in het werk van Hartmut Rosa en Andrew Root. Na het beschrijven van beide visies, zal ik deze vergelijken en duiden. Dat doe ik met behulp van het werk van Charles Taylor. Zowel Hartmut Rosa als Andrew Root zijn sterk beïnvloed door het werk van deze Canadese filosoof. Rosa is gepromoveerd op het werk van Taylor en Root beroept zich in zijn werk uitgebreid op Taylor.² Het werk van Taylor biedt daarmee een vruchtbaar kader om beide auteurs met elkaar in gesprek te brengen.

1.2 Rosa's beschrijving van de hedendaagse Westerse maatschappij:

Rosa stelt dat wij leven in een laatmoderne Westerse context. Zijn beschrijving van deze context is in wezen een problematisering van de moderniteit. Meer dan een volledige beschrijving van de moderniteit, ontwikkelt Hartmut Rosa in zijn werk een tijdsdiagnose. Het kernprobleem van de Westerse laatmoderniteit is 'vervreemding'. Daarbij verstaat Rosa onder vervreemding "het verlies van het vermogen om zich de wereld werkelijk eigen te maken" (Rosa 2022a, 12). Oftewel, we verliezen het 'echte' contact met mensen, met objecten, met de wereld om ons heen, en uiteindelijk met onszelf.

In zijn beschrijving van het mechanisme dat leidt tot vervreemding wordt helder hoe Rosa onze cultuur duidt. Allereerst signaleert Rosa een versnelling die onze samenleving in haar greep houdt en die fundamenteel en onontkoombaar is. Vanuit deze versnelling probeert de mens de wereld zoveel mogelijk 'beschikbaar' te maken; dat wil zeggen haar grip op zichzelf, de medemens en haar omgeving te vergroten. Uiteindelijk, zo stelt Rosa, verstomt door dit 'beschikbaar maken' onze relatie met de wereld en onszelf. In wat volgt zal ik de argumentatie van Rosa nauwkeuriger weergeven.

Versnelling

Rosa signaleert meerdere vormen van versnelling. Bijvoorbeeld door technologische doorbraken zoals het internet en de computer kunnen we meer doen in dezelfde tijd. Ook kunnen we ons door nieuwe vervoersmiddelen zoals het vliegtuig en de hogesnelheidstrein sneller verplaatsen. We kunnen daarmee meer activiteiten verrichten in dezelfde tijdseenheid. Daarnaast ziet Rosa een versnelling van maatschappelijke veranderingen. Waar het vroeger normaal was om een leven lang bij één werkgever te werken, wisselen we momenteel steeds sneller van baan. Hetzelfde kan gezegd worden van liefdespartners. Bovendien geldt dat ook maatschappelijke instituties en praktijken steeds sneller veranderen. En als laatste ziet Rosa een algehele versnelling van het levenstempo. De 'snelheid en verdichting van handelingen en ervaringen in het dagelijks leven' neemt steeds meer toe; we kunnen onze tijd steeds efficiënter gebruiken en steeds meer handelingen in hetzelfde tijdsbestek verrichten (Rosa 2016, 26).

² Root weet zich in het bijzonder sterk geïnspireerd door Taylor's 'A Secular Age' en neemt Taylor's tijdsduiding als uitgangspunt voor zijn serie boeken getiteld 'Ministry in a Secular Age'.

De reden dat we aangezet worden tot versnellen is de prikkel tot concurrentie die ontspringt aan onze kapitalistische markteconomie. In de vrije markt staan we in constante competitie tot elkaar, waardoor we geprikkeld worden om steeds sneller, en dus goedkoper, te produceren. Ook kapitaal kent steeds kortere omlooptijden. De competitie beperkt zich overigens niet tot de productie van goederen maar is bijvoorbeeld ook merkbaar op sociale media. Daar tonen mensen hun aantrekkelijkheid, rijkdom en netwerk ten opzichte van elkaar. (Rosa 2016, 32-34).

Een andere reden voor versnelling die Rosa ziet is het verdwijnen van het geloof in een hiernamaals. Daardoor komt de nadruk te liggen op het hier en nu. We voelen de druk om in de tijdelijkheid van ons leven zoveel mogelijk ervaringen op te doen en 'alles eruit te halen wat erin zit'. Het scala aan ervaringen die opgedaan kunnen worden is echter zo omvangrijk, dat de druk om zoveel mogelijk uit het leven te halen mensen aanzet tot het versnellen van hun beleving. In de beperkte levensjaren moeten ze zoveel mogelijk zien te doen (Rosa 2016, 36).

En daarnaast is kenmerkend voor de versnelling dat mensen ontmoedigd worden om te stoppen en pas op de plaats te maken. Want wanneer je stopt terwijl anderen doorgaan, raak je achterop. Wanneer je niet uit de race wilt vallen, kun je dus beter geen pauze nemen en blijven doorgaan.

Voor Rosa is versnelling een centraal gegeven in de moderniteit (Rosa 2016, 53). Het heeft grote gevolgen voor de verhoudingen tussen mensen, bijvoorbeeld omdat veel meer relaties onderhouden kunnen worden op grotere afstanden. En het heeft grote gevolgen voor de relatie tussen mensen en objecten, ze worden voortijdig vervangen -nog voordat ze kapot zijn- omdat er ondertussen een nieuwere, betere, mooiere versie beschikbaar is.

Rosa is kritisch op de versnellingstendens die hij waarneemt. Rosa verbindt versnelling aan tal van problemen. De druk om steeds meer te presteren in een gelijke tijdseenheid levert stress op. Steeds meer mensen krijgen een burn-out. Daarnaast ziet Rosa dat het verschil in snelheden van verschillende leeftijdsgroepen conflicten tussen generaties teweegbrengt. En Rosa verbindt versnelling van productie en consumptie ook met het versneld uitputten van de aarde en klimaatverandering.

Maar Rosa's kritiek is fundamenteeler. Hij noemt versnelling een 'totalitaire' tendens. Het is een macht die "druk uitoefent op de wil en de handelingen van de subjecten" (Rosa 2016, 63). Je kunt je er niet aan onttrekken, het dringt door tot in de diepste vezels van het bestaan en het is "“moeilijk of vrijwel onmogelijk [...] om kritiek op haar te hebben of haar te bestrijden” (Rosa 2016, 63). En dat laatste is voor Rosa een belangrijk punt. De manier waarop versnelling vorm krijgt in onze samenleving wordt door mensen waargenomen als iets natuurlijks. Het wordt niet als een 'maatschappelijke constructie' gezien, terwijl dat het wel degelijk is (Rosa 2016, 65). Het is zo vanzelfsprekend aanwezig dat het niet gezien en bevraagd wordt.

Versnelling hangt voor Rosa samen met de voor de moderniteit zo belangrijke belofte van autonomie en zelfontplooiing. In de moderniteit vallen vastgestelde ordeningen waar we ons naar moeten plooiën weg, zodat ieder mens over zichzelf kan beschikken. Dat was dan ook de verwachting die mensen hadden van "de kapitalistische economie en de daarmee gepaard gaande technologische vooruitgang" (Rosa 2016, 87). Het kapitalistische economische systeem zou uiteindelijk leiden tot een maatschappij, waarin ieder individu maximale zelfbeschikking zou kunnen uitoefenen, doordat door voldoende welvaart individuele vrijheid ten opzichte van instituties bereikt kan worden.

Maar deze belofte werkt niet meer in onze laatmoderne tijd. Ze bewerkstelligt juist het tegenovergestelde. Waar de belofte was dat versnelling beknellende banden en structuren zou breken, wordt nu duidelijk dat de versnelling zelf externe krachten met zich meebrengt, die ons op

hun beurt beknellen. De versnelling neemt ons leven over en houdt ons in zijn greep, terwijl het ons vrijheid en autonomie beloofde.

Rosa schrijft:

Nu blijkt echter dat de maatschappelijke versnelling krachtiger is dan het project van de moderne tijd: zij bepaalt nu het tempo, ook al heeft haar logica zich inmiddels tegen de belofte van de autonomie gekeerd. [Want,] de dromen, doelen en levensplannen van het individu worden gebruikt om de versnellingsmachine draaiend te houden (Rosa 2016, 89).

En die versnelling is onontkoombaar; ze is inherent aan- en kenmerkend voor de moderne samenleving. Een moderne samenleving kan niet stoppen met versnellen, omdat zij anders ten onder gaat. Rosa stelt: “Een samenleving is modern als zij zich alleen dynamisch kan stabiliseren, dat wil zeggen als zij voortdurende (economische) groei, (technische) versnelling en (culturele) vernieuwing nodig heeft om haar institutionele status quo te handhaven” (Rosa 2022a, 25). Waar aan het begin van de moderniteit versnelling voornamelijk gekoppeld was aan een hoopvolle belofte en een verlangen om te groeien, gaat er in de late moderniteit van versnelling vooral een angst uit voor verlies en voor een wereld van minder. Want, wanneer we stoppen met versnellen, zakt het kaartenhuis van onze samenleving in elkaar.

Beschikbaarheid

Versnelling an sich leidt tot vervreemding, stelt Rosa. Maar er is nog een ander begrip, diep verbonden met versnelling, dat tot vervreemding leidt. Rosa spreekt over het ‘beschikbaar’ maken van de wereld. De druk op economische groei, technische innovaties en culturele vooruitgang maken dat mensen hun grip op de materiële wereld en op hun relaties verstevigen. Voor die steeds maar uitbreidende groei is het van belang dat een steeds groter deel van de wereld aan grondstoffen, aan technische en sociale mogelijkheden en aan kennis ‘beschikbaar’ gemaakt wordt. We zetten de natuur, onderwijs en onderzoek, en onze medemens in om nog sneller en efficiënter te produceren.

Het beschikbaar willen maken van zaken is tot een culturele logica geworden. Er wordt ons geleerd, dat “ons leven beter wordt als we erin slagen (meer) wereld binnen ons bereik te brengen” (Rosa 2022a, 27). Omdat geld veel zaken binnen ons bereik kan brengen -of het nu om woningen, reiservaringen, consumptiegoederen, of wat dan ook gaat- is het verwerven van financiële middelen steeds belangrijker geworden. Maar beschikbaarheid geldt ook breder; het gaat bijvoorbeeld net zo goed om sociale vaardigheden en aantrekkelijkheid, die nieuwe vriendschappen en het opdoen van nog interessantere ervaringen mogelijk kunnen maken. Het is daarom dat we volgens Rosa ook steeds meer aan ons lichaam sleutelen; we maken het steeds meer beschikbaar.

Maar, doordat we alles onder controle willen brengen en grip willen houden op onze omgeving, onze sociale relaties, de natuur, ons eigen lichaam, verstomt onze relatie met deze ‘tegenovers’. Doordat we zoveel in ons eigen bereik brengen, verliezen we als moderne mensen het vermogen om ons aan te laten spreken en te laten bereiken door iets of iemand anders. En daarmee verliezen we uiteindelijk ook het contact met onszelf. “De moderniteit loopt het gevaar de wereld niet meer te horen en juist daardoor zichzelf niet meer te voelen” (Rosa 2022a, 45).

Net als het versnellen, was ook het beschikbaar maken van de wereld verbonden met een belofte van een betere toekomst. Het beschikbaar maken van de wereld verbindt Rosa met de moderne ‘belofte van almacht’, die echter in de praktijk uitmondt in een ervaring van ‘machteloosheid’ (van Meijeren 2024). In plaats van hoop boezemt de toekomst ons nu angst in (Rosa 2022, 48). Een

krachtig voorbeeld van deze paradox is het beschikbaar maken van de aarde. De mens weet zoveel grondstoffen aan de aarde te onttrekken en voor het eigen gewin in te zetten, dat ze het klimatologische systeem van de aarde zodanig uit balans brengt, dat deze nu de toekomst van de mens serieus bedreigt.

Vervreemding van onszelf

Rosa concludeert dat de verschillende wijzen van vervreemding, die veroorzaakt worden door de versnelling van de wereld en het beschikbaar maken van de wereld, leiden tot vervreemding van onszelf. Uiteindelijk, zo stelt hij, leiden de vervreemdingen ten opzichte van onze leefomgeving, ten opzichte van de mensen met wie we samenleven, ten opzichte van ons lichaam, tot een verstommen van de relatie met onszelf.

We definiëren onszelf volgens Rosa altijd ten opzichte van de ander. We hebben namelijk wezens en zaken buiten ons nodig, om een verhaal te kunnen vertellen over wie wij zelf zijn te midden van anderen. Wanneer we niet meer in contact staan met zaken of personen buiten ons, kunnen we geen geldig verhaal meer over onszelf vertellen. “Vervreemding van het zelf en van de wereld zijn niet twee verschillende pathologieën, maar twee keerzijden van dezelfde medaille. Ze zijn het gevolg van het ‘verstommen’ van de resonante relaties tussen zelf en wereld” (Rosa 2016, 111).

1.3 Roots beschrijving van de hedendaagse Westerse maatschappij:

Andrew Root leunt in zijn duiding van de hedendaagse Westerse maatschappij sterk op zijn eigen lezing van het werk van Charles Taylor. Zonder Taylor, of zijn eigen interpretatie van het werk van Taylor, sterk te bevragen, legt hij met behulp van Taylor's werk ‘*A Secular Age*’ een beschrijving van de huidige Westerse samenleving neer. Leidend is daarbij de vraag die Taylor helemaal aan het begin van *Een Seculiere Tijd* stelt: “waarom was het vrijwel onmogelijk in onze westerse samenleving omstreeks 1500 niet in God te geloven, terwijl velen van ons dat in 2000 niet alleen eenvoudig vinden, maar zelfs onvermijdelijk?” (Taylor 2007, 71 in Root 2017, ix-x).

Daarmee legt Root de focus in zijn duiding van de hedendaagse Westerse maatschappij nagenoeg geheel op het verlies aan transcendentie en het opkomen van een immanent wereldbeeld. Ook al wordt dit verlies aan transcendentie in de cultuur zelf niet als probleem ervaren, voor de theoloog Root is dit het zeker wel. Daarbij gaat het Root nadrukkelijk niet om een analyse van het verlies van binding aan institutionele religie. Hij vindt deze vraag teveel gesteld vanuit het huidige immanente denken. Het centrale punt dat Root wil maken (en volgens hem ook Charles Taylor) is dat de huidige mens het werken of ingrijpen van God in deze wereld zich niet meer kan voorstellen. De agenda van Root is om manieren te vinden om Gods werk in de wereld weer zichtbaar en voorstelbaar te kunnen maken.

Geschiedenis van de immanentie

Om aan te tonen hoe het zo ver heeft kunnen komen duikt Root met behulp van Taylor de geschiedenis in. Hij begint daarbij met de omslag in het denken in de Verlichting en later in de 19e eeuw. In die tijd verliest de culturele elite het contact met een transcendente realiteit. De werkelijkheid van demonen en geesten dringt niet meer door tot het ‘gebufferde zelf’ van de Europese kaste van schrijvers, kunstenaars en andere bohémiens en bourgeois. In plaats daarvan

komt de nadruk voor mensen te liggen op het direct waarneembare om hen heen. Al het transcendente moet in eerste instantie met gereserveerdheid en twijfel tegemoet worden getreden (Root 2017, 5). Een positie waarin twijfel en scepsis ten opzichte van het bovennatuurlijke als basishouding geldt en de aandacht wordt verlegd naar het natuurlijke, gaan gelden als norm.

Deze houding werd gevierd als nieuw verwonnen vrijheid waarin de mens niet meer geknecht werd door allerlei machten en ideeën buiten zichzelf. Een houding van twijfel en aandacht voor het natuurlijke bood de mogelijkheid om een 'authentiek' leven te leiden (Root 2017, 6), vrij van de repressie die de maatschappij en de religie met zich meebracht. Authenticiteit betekent hier het leven vanuit het eigen ik en gehoor geven aan je eigen verlangens, in plaats van jezelf te laten sturen door externe normen en reguleringen.

De kerk is voor de *upper class* van '*bohémien-bourgeois*' bij uitstek het instituut dat met haar dogma's het authentieke zelf onderdrukt. Het gaat de 'bobo's' er niet zozeer om dat de kerk iets slechts voorstaat; veel meer gaat het erom dat de kerk mensen verhindert hun authentieke zelf te verwezenlijken. Als voorbeeld geeft Root de seksschandalen in onze tijd, die de kerk worden aangerekend. Meer dan om het moreel verwerpelijke karakter van deze handelingen, wordt de kerk volgens Root veroordeeld vanwege haar hypocrisie en dus haar niet-authentieke karakter. Zij houdt zich immers niet aan haar eigen regels (Root 2017 7). Root stelt daarmee dat het authentieke belangrijker is geworden dan dat wat goed of rechtvaardig is. Dit is kenmerkend voor het tijdperk van authenticiteit, waarin we ons bevinden.

Langzaam maar zeker sijpelt deze houding door naar andere lagen van de samenleving. Niet alleen de culturele en vrijdenkende elite verandert van wereldbeeld; zeker na de tweede wereldoorlog bereikt dit 'immanente' levensgevoel de massa. Root verbindt dit in navolging van Taylor met de jeugdbeweging van de jaren zestig, die ontstaat in reactie op de conformistische jaren vijftig. Vanaf hier neemt Root een voornamelijk Noord-Amerikaans perspectief in, waarbij Californië als epicentrum van de jeugdbeweging in de Verenigde Staten een hoofdrol krijgt toebedeeld.

Parallel aan deze ontwikkeling vindt het ontstaan van de Amerikaanse (en bredere Westerse) consumptiecultuur plaats. Onder invloed van het Keynesiaanse denken wordt de economie gestimuleerd, door consumentenbestedingen aan te jagen. In het Amerika van de Koude Oorlog is een sterke economie nodig om als economische grootmacht tegen Rusland op te kunnen treden. Tegelijkertijd geldt een sterke economie als legitimatie voor de superioriteit van het Westen. Door de vermenging van consumptie met patriottisme ontstaat zo iets als een plicht tot consumeren, een '*duty to buy*' (Root 2017 21).

Op dat punt versmelten jongeren- en consumptiecultuur. De jeugd, die nog dicht bij haar onbedorven authentieke verlangens staat, wordt toonbeeld van authenticiteit. Jong zijn wordt een aantrekkelijk en nastrevenswaardig ideaal. De marketeers van de opkomende consumentencultuur gebruiken jongeren daarom als uithangbord voor hun producten. Via de consumentencultuur wordt de '*Age of Authenticity*' breed verspreid onder de massa.

Met het centraal stellen van authenticiteit wordt zelfexpressie een belangrijk onderdeel van de tweede helft van de twintigste eeuw. Root ziet deze ontwikkeling het duidelijkst in de hippiebeweging, die in haar nadruk op vrije seks en geestverruimende middelen duidelijk de contemporaine maatschappelijke en religieuze normen van zich afwerpt op zoek naar het ware zelf. Tegelijkertijd signaleert Root ook in andere delen van de samenleving, waaronder de kerk, een omwenteling van het denken waarin aangesloten wordt bij de *Age of Authenticity*.

Specifiek vraagt Root aandacht voor het moment waarop fundamentalistische christenen en de vrijgevochten jongeren van de zestiger jaren met elkaar in contact treden in Californië. Hier versmelten de nadruk op persoonlijke beleving en bekering van de fundamentalistische christenen met het levensgevoel van de hippiecultuur (Root 2017, 77). In het contact met de jongerenbeweging ontstaat een kruisbestuiving die moderne evangelicale kerkvormen diepgaand beïnvloed heeft. Root noemt bijvoorbeeld de focus op jeugd en jeugdigheid in evangelicale kerken, die hij tot deze ontmoeting terugvoert.

Hier wordt de positionaliteit van Root evident. Het wordt enerzijds duidelijk dat Root als theoloog schrijft en nadrukkelijk aandacht heeft voor de positie van de kerk in de maatschappij. En anderzijds wordt het duidelijk dat Root als Amerikaanse *mainline* christen schrijft. Hij beschrijft het evangelicalisme en de hippiecultuur als twee loten van dezelfde stam. Ze zijn onderdeel van dezelfde culturele ontwikkeling, waarin authenticiteit als kernwaarde geldt. Hij plaatst de *mainline* kerken hierbuiten; zij hebben de aansluiting bij de *Age of Authenticity* niet gemaakt.

Root bekijkt deze samensmelting van geloof en het tijdperk van authenticiteit kritisch omdat zij in zijn ogen leidt tot een geloof dat moralistisch is en vooral goed moet zijn en voelen voor je zelf. Het is zelfgericht en verliest daarmee de verwachting van het werkzame handelen van God in onze wereld. Via deze weg begeeft ook de kerk en haar geloof zich in het immanente kader, waarin alle handelen van God of andere goede of kwade bovennatuurlijke machten, onvoorstelbaar is geworden.

Seculariteit

Ook beschrijft Root de samenleving door de ogen van de definities van seculariteit van Charles Taylor. Het gaat dan voornamelijk om de ontwikkeling van de plaats van religie -niet als instituut, maar als geloof in een werkzame God- in het Westen. Root beschrijft ze als volgt (Root 2017, 104-111):

In 'Seculier 1', waarvoor Root terugvalt op de West-Europese Middeleeuwen, is er zoiets als het heilige en het profane. Deze twee worden van elkaar gescheiden. Zo is er binnen de maatschappij een aparte stand, die zich bezighoudt met het heilige ten behoeve van het geheel. En ook zijn er apart aan te wijzen heilige plekken, zoals kerken, kloosters en bedevaartsoorden. Tegelijkertijd staat het heilige in verbinding met het hele leven, en heeft het impact ook op mensen en plekken die zelf niet 'heilig' zijn. Het heilige is een waarneembare realiteit in de levens van ieder mens en het is niet afhankelijk van de toekenning van heiligheid door mensen.

In 'Seculier 2' krijgt religie een apart domein toegewezen binnen maatschappelijke instituties met een eigen bereik (Root 2017, 108). Religie wordt vervolgens ook gedefinieerd en beschreven aan de hand van niet-religieuze, sociologische categorieën, zoals de mate van binding aan het instituut, gemeten in kerklidmaatschap en kerkgang. Doordat het transcendente in immanente termen wordt beschreven en gezien, wordt de 'buffer' die ontstaat tussen het zelf en datgene daarbuiten versterkt (Root 2017, 108). Het transcendente bereikt het zelf steeds moeilijker, en heeft bovendien maar tot een beperkt domein van het menselijke leven toegang.

Tenslotte wordt, in 'Seculier 3' alle transcendentie ontkend en goddelijk ingrijpen ongeloofwaardig (Root 2017, 109). Waar het heilige in 'Seculier 1' nog breed waarneembaar is, en het vervolgens in 'Seculier 2' beperkt wordt tot bepaalde zones en instituties, bevinden we ons in 'Seculier 3' in een gesloten immanent kader. Er is nog steeds religie, maar deze kan over het algemeen niet meer mee in het handelen van God in deze wereld. Het immanente frame veroverd ook het religieuze domein.

Als gevolg verdwijnt religie niet, maar ze wordt ten dienste gesteld van het immanente frame. Religie kan je helpen om rust te vinden, productiever te worden, of als identiteitsmarker gelden.

Volgens Root bevindt de hedendaagse Westerse maatschappij zich in 'Seculier 3'. Het immanente frame is compleet en het geloof in het werken van God in onze wereld verliest haar geloofwaardigheid. Het immanente kader brengt volgens Root een grote leegte en kilte met zich mee. Om niet daarmee geconfronteerd te worden, zijn mensen geneigd om maar bezig te blijven: *"late-modern people cope with the reductions of transcendence in the immanent frame by taking steps, by staying busy."* (Root 2022, 154). Voor laatmoderne mensen is niets doen, wachten en dingen openlaten een moeilijke praktijk.³

Is het immanente frame dan volledig gesloten? Kan er nog iets van het handelen van God ervaren worden in onze hedendaagse Westerse maatschappij? Volgens Root kunnen mensen zich ondanks het immanente frame waar zij zich in bevinden, toch bewust worden van iets dat groter is dan zij zelf. Root noemt bijvoorbeeld momenten van geboorte of overlijden. Het is op die momenten dat er volgens Root een soort kortsluiting ontstaat. Hij noemt deze momenten in navolging van Taylor 'cross-pressure'. Het zijn deze momenten die volgens Root mogelijkheden bieden voor het bouwen aan geloof in deze tijd (Root 2022, 114).

1.4 Observaties:

De positionaliteit van beide auteurs komt duidelijk tot uitdrukking in hun verschillende interpretaties van de huidige Westerse maatschappij. Alhoewel beide onze cultuur als modern of laatmodern beschrijven, doen zij dat ieder vanuit een eigen perspectief. Rosa werkt vanuit de sociologie en de filosofie en neemt de menselijke cultuur en de problematiek die hij daarin signaleert als uitgangspunt. Root is praktisch theoloog en geestelijke. Hij begint bij het verdwijnen van het geloof in een werkzame God en gebruikt dit als startpunt om onze cultuur te duiden. Root staat daarnaast kritisch tegenover sociologische analyses omdat deze vanuit 'Seculier 3' opereren en aandacht missen voor het transcendente. Wat daarnaast opvalt is dat in het werk van Root duidelijk zijn eigentijdse Amerikaanse context doorklinkt en het werk van Rosa meer leunt op de Europese continentale ideeëngeschiedenis.

Alhoewel beide auteurs vanuit verschillende posities schrijven, zijn er opvallende overeenkomsten in hun tijdsduidingen. Zowel Rosa als Root beschrijven de Westerse laatmoderniteit als een vrijwel onontkoombaar kader dat zo vanzelfsprekend is voor de mensen die er onderdeel van uitmaken, dat het bijna niet waarneembaar is. Rosa benoemt de druk om te versnellen en de wereld beschikbaar te maken vanuit de theorie van de dynamische stabilisatie. Alles moet constant versnellen, verbeteren en groeien omdat anders ons systeem instort. We bevinden ons met elkaar in een rat race waar we niet uit kunnen stappen. Voor Root is het immanente kader een frame dat ons afsluit van het transcendente; een kader waar we vrijwel niet aan kunnen ontsnappen. Het vertroebelt het zicht op Gods werk. Het laat ons in een koude leegte achter.

Voor zowel Rosa als Root gaat de moderniteit daarnaast gepaard met verlies. Voor Rosa gaat het om een verlies van een levende relatie met onze sociale en materiële omgeving en met onszelf. We lijden aan vervreemding en verwijderen onszelf daardoor van een goed en gelukt leven. Voor Root

³ Interessant is dat Root hier een parallel slaat met Rosa, die er ook -zij het vanuit een andere verklaring- op wijst hoe onze maatschappij steeds verder versnelt en mensen steeds minder stilstaan (Root 2022, 161).

gaat het om een verlies aan geloof in Gods handelen. Doordat we in het immanente frame afgesneden zijn van transcendentie verliezen we zicht op hoe God in onze wereld werkzaam is.

1.5 Taylor's denken over moderniteit:

Beide auteurs bouwen in hun argumentatie op de cultuurbeschrijving van Taylor. Het werk van Taylor leent zich daarom goed als framework om beide auteurs in te plaatsen en te vergelijken. Hieronder zal ik de duiding van Taylor weergeven ten aanzien van onze Westerse moderniteit. Aan de hand van het werk van Taylor hoop ik mijn analyse van Root en Rosa verder uit te werken.

In zijn werk *'Sources of the Self'* reconstrueert Taylor de ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit. Taylor kiest voor het beschrijven van het moderne zelf omdat moderniteit en individualiteit sterk met elkaar zijn verbonden. Met de moderniteit vindt een verinnerlijking plaats, en wordt het voor mensen belangrijk om zich als onafhankelijk en verantwoordelijk individu op te kunnen stellen. Een beschrijving van de moderniteit moet daarom over het zelf gaan (Epema 2018, 80). En daarmee geeft Taylor impliciet ook al aan zelf niet om de moderniteit en haar implicaties heen te kunnen. Moderniteit is iets onontkoombaars; ook Taylor maakt er volop onderdeel vanuit.

De moderniteit komt voort uit een aantal opeenvolgende en met elkaar in verhouding staande denkkaders. Taylor wil deze bronnen van het moderne zelf en de waarden die zij in zich meedragen opdiepen en zichtbaar maken. Taylor stelt dat de moderniteit een veelheid en verscheidenheid aan waarden in zich draagt maar dat die over het algemeen verhuld worden. De moderniteit is een complex geheel, dat in haar zelfverstaan veel niet laat zien, van wat ze eigenlijk in zich draagt. Het is een optelsom van veel bronnen, verscholen in de geschiedenis.

Voor Taylor is het belangrijk om deze waarden naar boven te halen en te beschrijven om tot een rijker en dieper verstaan van de moderniteit te kunnen komen. Dat doet hij door een genealogie. Taylor gaat terug naar het verleden om te ontleden uit welke puzzelstukken onze tijd is opgebouwd. Door de ontstaansgeschiedenis te reconstrueren kan hij de verschillende bronnen goed van elkaar onderscheiden en de relaties tussen de bronnen beschrijven.

Taylor onderscheidt drie belangrijke bronnen van het zelf: het theïsme, het Verlichtingsdenken en de Romantische zelfexpressie. In het theïsme gelooft de mens in een objectieve ordening buiten zichzelf en ontleent hieraan waarden. Wat het goede is, komt van God. Door de Verlichting en aanverwante stromingen zoals het verlichtingsnaturalisme wordt het theïsme steeds meer gezien als een hindernis om tot het goede leven te komen. Het beknot de vrije en onafhankelijke, individuele, rede. Mensen gaan er vanuit dat zij zelf door middel van hun eigen denken tot ideeën over het ware en goede kunnen komen. Taylor ziet juist dat deze traditie het contact met de theïstische bronnen afsnijdt en zonder een God buiten zichzelf geen objectieve ideeën over het goede meer heeft om op terug te vallen. Het goede wordt subjectief en individueel. Vervolgens komt ook hierop een reactie vanuit de Romantiek. In de romantiek wordt de zoektocht naar een 'dieper doel of hogere zin' weer opgepakt (Epema 2018, 87). Het verschil met het theïsme ligt echter daarin dat de weg naar dit hogere betreden wordt via het innerlijk.

Tussen deze bronnen bestaan fundamentele spanningen. Zo signaleert Taylor bijvoorbeeld een spanning tussen de verlichtingswaarden van 'onthechte, rationele controle' en romantische 'expressieve zelf-articulatie' (Epema 2018, 88). In dit conflict ontstaan tal van nieuwe ideeën, zoals bijvoorbeeld het Marxisme, die waarden uit verlichtingsdenken en romantiek kunnen verenigen in de individuele benadering van beiden. Voor beiden geldt namelijk dat ze geen waarden kennen buiten

het zelf: '[...] het zoeken van morele bronnen buiten het subject' gaat hier verloren (Taylor 2011, 659).

De kritiek van Taylor is dat deze stromingen geen plaats laten voor erkenning van waarden buiten het antropocentrische, dat wil zeggen van iets groters buiten de mens: God (Taylor 2011, 654). In de praktijk echter zijn theïstische waarden, zij het meer verborgen, nog sterk verankerd in de moderniteit. Al is het maar omdat er geen andere denktraditie is die objectieve waarden van buiten de mens kan aanreiken.

Voor Taylor is hét kenmerk van de moderniteit dat er een veelheid aan waarden is ontstaan, waar mensen zich op kunnen beroepen. Ze kunnen met elkaar in conflict zijn, maar ze verliezen daardoor niet hun geldigheid. Er is dus sprake van een inherente spanning tussen waarden in de moderniteit. Taylor is van mening dat het 'ongeldig verklaren' van de ene waarde ten opzichte van de ander om een conflict op te lossen problematisch is (Taylor 2011, 650). Het gaat erom dat we erkennen dat alle waarden geldigheid hebben, en dat we daarover het eerlijke gesprek voeren. Door de bronnen van het zelf op te diepen hoopt Taylor eraan bij te dragen dat we de, soms conflicterende, waarden die onze moderne identiteit uitmaken, 'vollediger doorleven' (Taylor 2011, 652).

1.6 Interpretatie:

Wanneer we de visie van Taylor op de moderniteit vergelijken met de visies, zoals deze door Rosa en Root worden neergelegd, vallen een aantal dingen op.

Ten eerste valt een verschil op in hoe de moderniteit wordt gewaardeerd. Voor Taylor is de moderniteit een complex geheel van opeenvolgende en met elkaar in verhouding staande bronnen. In ieder van die bronnen schuilen belangrijke waarden, die soms met elkaar conflicteren, maar toch allemaal een zekere geldigheid bevatten. Alhoewel Taylor signaleert dat de waarden van het theïsme onder druk van het Verlichtingsdenken en de Romantiek uit beeld zijn geraakt, zijn ze onder de oppervlakte nog steeds aanwezig in onze moderniteit. Taylor pleit voor de erkenning van de verschillende bronnen, zodat het gesprek tussen hen goed vorm kan krijgen. Taylor veronderstelt dat in dit gesprek tussen de verschillende bronnen van het moderne zelf, nieuwe wegen kunnen ontspringen.

Rosa verzet zich, net als Taylor, niet tegen de moderniteit. Hij weet zich er onderdeel van en heeft niet de behoefte noch de knowhow om eruit te breken. Rosa ziet wel grote problemen in de moderniteit: de constante versnelling en het beschikbaar maken van de wereld, die leidt tot vervreemding.

In navolging van Taylor heeft Rosa veel waardering voor de menselijke ervaring en zelfexpressie als bron van het zelf. En net als Taylor, voegt hij daaraan toe dat de mens tot zijn recht komt in relatie met iets of iemand buiten hem of haar. Wanneer we niet in relatie staan tot onze omgeving, tot onze medemens, tot dat wat ons overstijgt in de natuur, kunst of de religie, raken we in onszelf verstrikt en blijven we op afstand van het goede leven. Rosa brengt, door het belang van de relatie met datgene wat buiten de mens ligt te onderstrepen, ruimte voor het waarderen van theïstische bronnen in. Onze identiteit, wie wij zijn, ligt verscholen in de relatie met de ander; daarom is het zo belangrijk voor Rosa dat we ons als mens verbinden met datgene wat buiten ons ligt.

Root heeft, alhoewel hij beweert de lijn van Taylor te volgen, een pessimistischere kijk op de moderniteit. Hij schetst de moderniteit, met behulp van Taylor's 'immanente kader', als een verstikkende koepel, die ons het zicht ontnemt op wat er buiten ons is. De moderniteit wordt

daarmee een denkwijze die ontmaskerd moet worden. Root benoemt dat hij zelf volop onderdeel uitmaakt van de moderniteit en het moderne denken net zo onontkoombaar is voor hem als voor ieder ander. Hij stelt daarom dat de moderniteit niet moet worden afgewezen, omdat we er simpelweg mee van doen hebben. Tegelijkertijd probeert hij middels zijn denken barsten te creëren in het door hem zo hermetisch voorgestelde immanente kader. Ik kan niet anders dan concluderen dat het denken van Root hier ambivalent is.

Bovendien wijkt Root met zijn verzettende houding ten opzichte van het immanente frame ook af van het denken van Taylor. Waar Taylor probeert tot een genuanceerd begrip te komen van het moderne zelf, heeft Root een andere agenda: het ontsnappen aan het verlies van transcendentie dat hij in de moderniteit signaleert. Opvallend is dat Taylor in zijn denken meer aandacht lijkt te hebben voor wat er aan religieuze bronnen aanwezig is in de moderniteit dan Root. Root stelt dat transcendentie vrijwel volledig onmogelijk gemaakt wordt door het immanente kader. Taylor's argumentatie is echter genuanceerder en betoogt dat religieuze tradities deel uitmaken van de ontstaansgeschiedenis van het immanente frame -het is dus aanwezig in het bestaan van het immanente frame zelf. Daarnaast geldt dat Taylor de andere, niet-theïstische, bronnen van de moderniteit sterk waardeert en pleit voor een dialoog tussen bronnen, in plaats van ze tegenover elkaar te plaatsen. Root waardeert alleen de romantische hang naar authenticiteit, omdat zij nog enigszins de neiging heeft te zoeken naar dat wat het subject overstijgt, zij het via het subject zelf.

Hier wreekt zich de agenda van Root, die als praktisch theoloog vooral bekommerd is om het verlies aan geloof in een werkzame God in de moderniteit. Root begint niet met een open reflectie ten aanzien van de moderniteit maar kijkt vanuit het christelijk geloof en de kerk, die een waardevolle en geloofwaardige functie toebedeeld moeten krijgen in de moderniteit. Door te veronderstellen dat de kerk een waardevolle bijdrage kan leveren binnen de kaders van de moderniteit, wordt Roots beschrijving van de tijd daarnaar gericht.

Deelvraag 2: In hoeverre werken de opvattingen van Rosa en Root door in de ideeën over de kerk en het belang dat zij daaraan hechten.

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe de opvattingen van Hartmut Rosa en Andrew Root ten aanzien van onze hedendaagse Westerse maatschappij doorwerken in hun denken over de kerk. Allereerst beschrijf ik de opvattingen van Hartmut Rosa. Als antwoord op zijn tijdsdiagnose beschrijft hij zijn oplossing: 'resonantie'. De kerk is een mogelijke bron van resonantie. Vervolgens ga ik in op de ideeën van Andrew Root. Zijn beschrijving van wat kerk is en zou moeten zijn is duidelijk theologisch van aard. Tenslotte vergelijk ik beide perspectieven.

5.2 Rosa

Zoals we hebben gezien stelt Rosa dat het probleem van de Westerse laatmoderniteit ligt in vervreemding, aangewakkerd door bewegingen van versnelling en het beschikbaar maken van de wereld. Vanuit deze probleemstelling vindt Rosa een antwoord in het begrip 'resonantie'. Dit begrip heeft hij zeer uitvoerig beschreven in zijn werk *'Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung'*. Resonantie is voor Rosa een conditie voor een gelukt, goed leven. Zonder resonantie 'mislukt' het (Rosa 2023, 22).

In deze paragraaf zal ik eerst beschrijven wat Rosa precies onder resonantie verstaat. Daarna zal ik ingaan op de plaats van de kerk in Rosa's resonantietheorie.

Resonantie:

Rosa stelt resonantie tegenover vervreemding. Als vervreemding het verstommen van de relatie ten opzichte van de wereld en zichzelf is, dan is resonantie een sprekende relatie tussen het zelf en de wereld. Resonantie is een relationele modus; het gaat over een wijze van in de wereld staan, waarin het subject en het object (of 'de wereld') in een antwoordrelatie staan ten opzichte van elkaar. Rosa maakt enerzijds scheiding tussen het subject en diens omgeving, maar stelt ook dat het subject niet kan worden tot wie zij is, zonder omgang met de wereld. Het mens-zijn betekent nu eenmaal dat je *'in die Welt gestellt'* bent (Rosa 2023, 83).

Het gaat dus om de relatie tussen beiden; daarin ligt de mogelijkheid voor een gelukt leven. Daarvoor is het nodig dat subject en object voldoende 'gesloten' zijn "om met een eigen stem te kunnen spreken, en open genoeg om zich te kunnen laten bereiken" (Rosa 2023, 298). Een verhouding tot de wereld daarentegen, die gekenmerkt wordt door vervreemding, bestaat uit een subject en object die onverschillig of zelfs vijandig tegenover elkaar staan. Het subject blijft onverbonden, waardoor de wereld steeds negatiever, leger en kouder aanvoelt (Rosa 2023, 316). Een resonante verhouding tot de wereld resulteert in het omgekeerde.

Rosa stelt dat resonantie uit de volgende vier onderdelen bestaat: 1) Er vindt een appèl plaats: iets of iemand van buiten doet een beroep op het subject. 2) Er vindt een respons plaats: het subject antwoordt op het appèl, en merkt dat deze respons iets teweeg brengt. [...] 3) Het subject en de persoon of het ding die het ontmoet, veranderen. Er vindt een transformatie plaats. 4) Zowel het ontstaan van deze transformerende resonantie-ervaring als de richting van de transformatie kunnen

niet afgedwongen of gecontroleerd worden. Ze zijn fundamenteel 'onbeschikbaar'. Resonantie is iets wat ons overkomt, zonder dat we het zelf kunnen oproepen. We kunnen er wel de voorwaarden voor scheppen, maar het nooit zelf creëren. En juist in het oncontroleerbare is ze fundamenteel tegengesteld aan de manier waarop de moderniteit ons tot handelen aanzet (Rosa 2022, 47-56). Tegelijkertijd is resonantie niet het tegenovergestelde van beschikbaarheid. Er moet namelijk enige mate van beschikbaarheid -Rosa noemt het 'toegankelijkheid' - zijn om momenten van resonantie te kunnen laten gebeuren (onbeschikbaarheid, 140). Rosa vatte het tijdens een lezing in Groningen op 7 juni 2024 als volgt samen: "[good] life happens at the border between availability and unavailability" (van Meijeren 2024).

Daarnaast onderscheidt Rosa een drietal assen waarlangs resonantie ervaren kan worden. Allereerst noemt Rosa de horizontale resonantie-as. Op deze as vindt resonantie plaats tussen mensen, bijvoorbeeld in familiestructuren of vriendschappen. Vervolgens noemt Rosa de diagonale resonantie-as. Op deze as gebeurt resonantie tussen mensen en objecten. Rosa gaat ervan uit dat 'dingen kunnen spreken' (Rosa 2023, 391), wanneer ze worden waargenomen. Er kan bijvoorbeeld resonantie ontstaan bij het zien of aanraken van een vaas of wanneer iets wordt gegeten (van Meijeren 2024). Als laatste noemt Rosa de verticale as van de resonantie. Op deze as situeert Rosa religie. Rosa benoemt de verticale as als de ultieme vorm van resonantie, waarop alle andere resonantie is gestoeld. Onderliggend aan verticale resonantie is de idee dat er een eeuwig iemand of iets is buiten de mens, waar de mens mee in verbinding staat. Volgens Rosa wordt deze bron door sommigen 'God' genoemd, maar je kunt het volgens Rosa ook een 'antwoordende wereld' noemen (Rosa 2023, 435). Daarbij is het belangrijk dat in de verticale resonantie er sprake is van een verbinding die het hele bestaan, het gehele wezen van het subject omvat en betreft (Rosa 2023, 500).

De secularisering die heeft plaatsgevonden heeft ertoe geleid dat er in de moderniteit ook andere wegen zijn gezocht en gevonden om 'zonder aangewezen te zijn op een metafysisch geloofssysteem' een verbinding aan te gaan met deze antwoordende wereld, die buiten de mens ligt (Rosa 2023, 452). Rosa noemt in dit licht de natuur en de kunst; zij kunnen ervaringsruimten bieden waarin, zonder religie, alsnog verticale resonantie ervaren kan worden. Mogelijke voorbeelden zijn de ervaring die je op kunt doen in een boswandeling, de weidsheid van de oceaan die een overweldigende indruk op je maakt, of een beeld dat je raakt. In feite wordt volgens Rosa hier dezelfde antwoordverhouding gezocht en gevonden zoals die in religie kan bestaan.

Op de vraag naar de verhouding van religie ten opzichte van de andere verticale resonantiebronnen 'natuur' en 'kunst', antwoordt Rosa dat religie weliswaar een vergelijkbare kracht heeft, maar tegelijkertijd een potentieel sterkere resonantiebron is. Doordat religie volgens Rosa een premodern fenomeen is, beschikt ze over resonantie kwaliteiten die juist in de moderniteit zo onder druk staan. Er gaat dus een paradoxale kracht uit van religie in de moderniteit. Daarnaast beschikken religies over lange tradities, waarin talloze toegangen tot resonantie zijn opgeslagen, in muziek, verhalen, kunst en rituelen (van Meijeren 2024).

Kerk

In Rosa's behandeling van resonantie in religie, lopen de begrippen 'religie', 'christendom' en 'kerk' door elkaar heen. De kerk wordt door Rosa niet alleen als *pars pro toto* voor de christelijke traditie gebruikt maar voor de gehele categorie 'religie'. Gezien de grondigheid van de rest van zijn werk, verrast deze weinig doordachte omgang met het religiebegrip.

Wellicht heeft dit te maken met Rosa's eigen verbondenheid met de christelijke traditie. Rosa is opgegroeid in een katholiek gezin en is momenteel kerkgaand lid van de *Evangelische Kirche*. Hij is dus goed bekend met de christelijke traditie en is van daaruit geneigd om, wanneer hij religie noemt, vooral over het christendom te spreken. En zo gebruikt Rosa in zijn werk *Resonanz* tal van voorbeelden uit de christelijke traditie. Hij citeert veelvuldig bekende kerkliederen, duidt rituelen, zoals avondmaal en gebed en ziet sporen van resonantie in Bijbelverhalen en dogma's zoals de perichorese.

Het persoonlijke geloof van Rosa dat door zijn schrijven en spreken heen klinkt en de referenties die Rosa ontleent aan het christendom maken dat veel theologen met interesse naar Rosa kijken.⁴ Ze ontlenen erkenning voor het bestaan van de kerk en de christelijke traditie aan de uitspraken van Rosa. In dit kader is het recent in het Nederlands vertaalde boek '*Demokratie braucht Religion*' vermeldenswaardig. Het is een schriftelijke weergave van een rede die Rosa hield voor het bisdom Würzburg in 2022. Daarin zet hij nogmaals zijn resonantietheorie uiteen en wijst daarbij op het grote belang van de kerken. Zij beschikken over 'grote resonantiekwaliteiten' (Rosa 2022, 69). Zoals al eerder genoemd, verbindt Rosa die bijzondere resonantiekwaliteiten waarover de kerk beschikt met haar premoderne zijn. Juist doordat de late moderniteit zo weinig ruimte laat voor resonantie heeft de kerk de moderniteit iets te bieden (van Meijeren 2024).

Al met al lijkt voor de kerk dus een belangrijke plek weggelegd in het denken van Rosa. Maar, in de resonantietheorie is de kerk -ondanks het grote aantal verwijzingen naar de christelijke traditie- uiteindelijk slechts een resonantiebron temidden van andere bronnen. Rosa noemde het in zijn lezing in Groningen op 7 juni 2024 een 'gemeenschap van resonantie' (van Meijeren 2024), waar men samen met andere mensen bronnen opdiept om resonantie te ervaren. Die resonantie is weliswaar krachtig en gelaagd, maar dat ze in essentie anders zou zijn dan de vrucht van resonantiebronnen in de kunst en de natuur blijkt niet uit het werk van Rosa.

Rosa beschouwt de kerk dus als een ontmoetingsplek en een gemeenschap gericht op resonantie, die vanuit haar premoderne oorsprong een bijzondere connectie heeft tot krachtige resonantiebronnen. De kerk kan ook een grote positieve bijdrage leveren aan het resonante functioneren van onze samenleving. Maar, ze is niet van essentieel belang. Wanneer de kerk en de christelijke traditie weg zou vallen, blijven er andere resonantiebronnen op de verticale as over, waarmee mensen ook een gelukt leven kunnen beoefenen.

In het denken van Rosa is geen plaats voor de uitwerking van de christelijke traditie. Het gaat Rosa niet om wat er aan leefregels en waarden voort kan komen uit de religieuze ervaring, maar slechts om de religieuze ervaring als een diepe resonantie-ervaring. Het gaat bij Rosa om het gevoel dat in de ontmoeting met dat wat ons ontstijgt ontstaat, maar niet om wat uit die ontmoeting kan voortkomen, bijvoorbeeld ten aanzien van moraal en ethiek.

Alhoewel Rosa's verhaal overtuigt in de gedachte dat een gelukt leven ontdekt wordt in de resonante relatie met mensen, dingen of God, ziet Rosa over het hoofd dat de religieuze ervaring consequenties heeft voor ideeën over goed en kwaad. Door op de ervaring te focussen, mist Rosa aandacht voor de kerk als plaats waarin wordt nagedacht over de ethiek van het goede leven en als werkplaats van rechtvaardigheid. Daarmee sluit ik mij aan bij bredere kritiek op het werk van Rosa; zijn theorie laat

⁴ Theologen gaan graag in gesprek met Rosa. Het boekje '*Religion braucht Demokratie*' komt voort uit een lezing voor theologen. En bijvoorbeeld de bundel '*Zu Schnell für Gott: Theologische Kontroversen zu Beschleunigung und Resonanz*' (Tobias Kläden, Michael Schüssler, eds.) is het product van een theologische conferentie over het werk van Rosa. En recent vond een conferentie plaats aan *Princeton Theological Seminary*: '*The Church, The Pastor, And Resonance In An Accelerated Age: Theological Conversations With Hartmut Rosa*'.

uiteindelijk de vraag naar wat een goed leven is, over aan de individuele ervaring (van Meijeren 2024).

Rosa wil met zijn resonantieproject een universeel framework neerleggen waarin hij het goede leven duidt. De vraag is of Rosa met de wijze waarop hij religie een plaats geeft in zijn ambitieuze project niet teveel de specifieke inhoud en doorwerking van de religieuze tradities uit het oog verliest, met als meest in het oog springende element de ethiek. Getuige ook de losse omgang met het begrip religie is er nog veel te winnen in een systematischere doordening van de verhouding tussen religie en resonantie. Alhoewel Rosa's interpretatie van religie door de lens van resonantie een nieuwe en stimulerende wijze biedt om godsdienst -specifiek de christelijke godsdienst- te verstaan, reduceert hij daarmee religie en de kerk tegelijkertijd tot datzelfde resonantiekader.

2.3 Root

Roots uitgangspunt is de gedachte dat het geloof in een werkzame God onder druk staat in de late moderniteit. Het immanente frame sluit mensen af van het kunnen ervaren van God. Het is daarom dat de kerk getalsmatig krimpt en steeds meer geloofsgemeenschappen moeite hebben om het hoofd boven water te houden. Kerken proberen van alles om het tij te keren: er worden nieuwe kerkvormen ontwikkeld, vernieuwingsprogramma's opgetuigd en eigentijdse media ingezet om nieuwe, jonge aanwas te genereren.

Root stelt echter dat dit de kerk uiteindelijk niet zal redden. Want in de late moderniteit krimpt de kerk niet alleen getalsmatig; ze wordt zelf ook geraakt door het immanente frame. Problematischer nog dan de krimp van het aantal leden en de steeds legere kerkbanken, stelt Root dat het geloof van de kerk zelf in een handelende God verdwijnt. Ook de gelovigen verliezen door het immanente frame -waar zij evenmin aan kunnen ontsnappen- steeds meer het geloof in een werkzame God, die van buiten het immanente frame op ons inwerkt.

De grote moeite die wordt gestoken in de instandhouding van de kerk die Root om zich heen ziet is niet zozeer een coping strategie. Nee, het is symptomatisch voor een kerk die het geloof in Gods handelen verloren heeft. Daarom gaat ze zelf aan de slag. De actiemodus van de kerk om haar eigen ondergang af te wenden legt het tanende vertrouwen in God zelf bloot. En het ondernemerschap en de innovatie behorende bij deze actiemodus hollen de kerk verder uit. Geïnspireerd op Rosa, noemt Root hen 'kinderen van een versnelde late moderniteit' (Root 2022, 15).

Wachten en resonantie

Vanuit deze constatering werkt Root uit hoe de kerk zou moeten zijn. De kerk moet niet handelen, maar wachten: wachten op God. 'Wachten' betekent jezelf met aandacht voorbereiden op Gods komst in deze wereld (Root 2022, 143). Het betekent verwachten dat God werkt en zijn toekomst hier zal realiseren en dat er een "hoop [is] die van buiten onze horizon komt" (Root 2022, 145). En dat is waarom het in de late moderniteit zo moeilijk is om te wachten. Als er geen contact meer is met de hoop die buiten ons ligt -deze wordt immers afgeschermd door het immanente frame- dan zien we niet meer waarop we wachten en welke hoop er in het verschiets ligt. Om niet de hopeloosheid van het bestaan te voelen, zorgt de laatmoderne mens maar dat ze bezig blijft. Wachten past daar niet bij.

Vervolgens maakt Root een verbinding tussen wachten en het resonantieconcept van Hartmut Rosa. Een wachtende manier om in het leven te staan, is volgens Root namelijk een 'modus van relatie'. Het is 'zijn in relaties' (Root 2022, 157). Daarbij gaat het enerzijds om het niet beschikbare karakter van die relaties: een relatie is altijd een relatie met iemand geheel anders. Je kunt alleen een relatie hebben met iemand die niet jouzelf is. En anderzijds gaat het erom dat een wachtende relatiemodus niet vanzelfsprekend tot resultaat hoeft te leiden. Het is geen instrument om tot iets te komen, maar heeft een inherente kwaliteit en waarde.

Deze resonante manier van wachten is wat de kerk volgens Root zou moeten praktiseren. De kerk, zoals ze zou moeten zijn, is een 'gemeenschap van resonantie' (Root 2022, 161), die wacht op God. Wachten is een manier om te belijden dat er delen zijn van de realiteit die gesloten zijn en waar mensen geen grip op kunnen krijgen. En juist door het erkennen van die onbeschikbaarheid is er een relatie met iets of iemand mogelijk, zo ook met God. Juist het erkennen van Gods verborgen wezen en het afleggen van onze eigen projecties maakt dat een levende relatie met God kan ontstaan. En zo ontdekt de kerk dat God aanwezig en handelend is, ook in het immanente frame (Root 2022, 176).

Root interpreteert hiermee Rosa's resonantietheorie als een wijze om het immanente frame te openen. Rosa wil volgens Root niet uit de moderniteit stappen, maar ziet wel dat het immanente kader opengebroken zou moeten worden, omdat het ons zozeer vervreemdt van de ander en van onszelf, en voor Root zeer belangrijk: van God.

Dialectiek en ecclesiologie

Vanuit de gedachte dat God fundamenteel onbeschikbaar is, wil Root nadrukkelijk niet een coherente, kloppende theologie neerzetten. Hij geeft aan dat het immanente frame cohesie verwacht, maar God is niet in onze termen te vatten. De focus op een kloppend en samenhangend verhaal is daarom kenmerkend voor het immanente frame, dat alles onder controle wil brengen -ook God.

Om toch te kunnen spreken over een fundamenteel onbeschikbare God richt Root zich op de dialectiek. Dialectisch spreken is voor Root de manier om ruimte te creëren in het immanente kader. Het legt bloot dat ons leven en onze wereld ons weten en beheersen te boven gaat. Root gaat voor de dialectiek terug naar zijn eigen Lutherse wortels. Hij stelt dat de dialectiek een kernelement van het protestantisme is (Root 2022, 213).

Voor Root, komt de dialectiek van leven en dood natuurlijk sterk naar voren in het verhaal van Jezus, die sterft aan het kruis en op de derde dag weer opstaat uit de dood. Maar belangrijker nog voor zijn argument is de dialectiek die Root in het wezen van Jezus Christus vindt. Jezus is tegelijkertijd volledig mens en volledig God. En in dat gelijktijdige bestaan van de twee naturen van Christus wordt duidelijk dat God zich voorgoed aan de wereld verbonden heeft. God laat zich kennen in de wereld, dwars door het immanente frame heen. God is aanwezig, terwijl hij tegelijkertijd voor onze ogen verborgen blijft.

Root concludeert uit de idee dat God in de wereld te vinden is, dat de kerk zich op de wereld moet richten. God maakt volgens Root zich namelijk niet via de kerk aan de wereld bekend, maar via de wereld aan de kerk. Het leidt tot een 'lage ecclesiologie' waarin de kerk zich vooral moet richten op dat wat buiten haar is. De kerk is een plaats van weinig betekenis. Ze kan haar heil niet zelf bewerkstelligen; ze is voor haar zijn van God afhankelijk. God geeft de kerk leven en daarvoor heeft ze de wereld nodig.

Root voorkomt hiermee een isolationistische visie op de kerk, die zich in haar unieke Godskennis steeds verder van de wereld afwendt. Zijn negatieve kijk op de moderniteit kan namelijk snel resulteren in een afkeren van de maatschappij, zoals bij veel fundamentalistische christenen gebeurt. Dat is wat Root wil voorkomen. Want wanneer christenen zichzelf isoleren van de wereld verliezen zij uiteindelijk het contact met de levende God, die zich daar als de 'Ander' bekend maakt. Wanneer de kerk zich afkeert van de samenleving gaat ze voorbij aan hoe God zich in de wereld telkens weer op verrassende wijze bekend maakt en wordt God niets meer dan een eigen projectie.

Tegelijkertijd is bij Root de kerk, zoals ze zou moeten zijn, in al haar kleinheid, ook een groot en ambitieus project. Root ziet de kerk als een gemeenschap waar een leven geoefend wordt dat tegen het heersende immanente frame ingaat. De kerk is een gemeenschap waar het anders toe gaat dan in de rest van de wereld die door de late moderniteit in haar greep wordt gehouden. In haar kleinheid en ontvankelijkheid zou de kerk het tegenovergestelde moeten zijn van een cultuur die alles probeert in de hand te houden.

En daarmee is Roots idee van de kerk ook ambitieus, misschien zelfs pretentieus, te noemen. Root stelt de kerk namelijk ten doel om uit het immanente frame te breken; om het kader, dat Root omschrijft als overheersend en dominant, te destabiliseren en te ondergraven. Zoals we hebben gezien wijdt Root een belangrijk deel van zijn werk aan het aantonen van het dwingende karakter van dit kader. Dat de kerk buiten de lijnen van het immanente kader zou kunnen bewegen betekent dat Roots verwachtingen van de kerk hoog gespannen zijn. De kerk kan en zou het leven anders moeten leven dan de late moderniteit voorhoudt.

Dat staat op gespannen voet met de idee dat Root zelf, en ook de kerk, volledig onderdeel uitmaken van de late moderniteit. Ondanks Roots bewering, tijdens een lezing in Utrecht op 5 november 2024, dat hij zelf net zo goed deel is van de moderniteit als ieder ander (van Meijeren 2024a), heeft Root toch weet van dat wat zich buiten het immanente kader bevindt. Hij plaatst zichzelf en de kerk daarmee impliciet buiten het immanente kader en buiten de late moderniteit.

Roots weigering om zich te committeren aan een eenduidige en coherente theologie, loopt hier tegen grenzen aan. Het is problematisch dat God bij Root tegelijkertijd vindbaar is voor de kerk in de wereld, terwijl de wereld afgesloten is van God door het immanente frame. Root zal tegenwerpen dat er hier sprake is van dialectiek en er alleen dialectisch over God gesproken kan worden. Interessant is echter dat Root deze dialectiek als belangrijk onderdeel van de christelijke traditie ziet, en zodoende -in tegenspraak met zichzelf- juist ruimte voor God vindt in de christelijke traditie in plaats van in de wereld.

Ook het gewicht dat Root aan de kerk hangt ten opzichte van de wereld is dubbelzinnig. Enerzijds stelt ze weinig voor en is ze slechts een kleine rest die voor haar Godskennis afhankelijk is van de wereld. Anderzijds is ze een contrastgemeenschap die een andere manier van leven moet laten zien dan de wereld haar toont. Roots afwijzing van een coherente systematische theologie moge dan begrijpelijk zijn als kritiek op een specifieke vorm van seculariteit, tegelijkertijd bergt ze het risico in zich dat Root onvoldoende de consequenties van zijn theologische keuzes onder ogen ziet en draagt.

2.4 Vergelijking

Het werk van Rosa en Root vertoont gelijkenissen. Dat wordt vooral duidelijk in het werk van Root, die zich duidelijk geïnspireerd weet door de maatschappijduiding en de resonantiethorie van Rosa. Root omarmt het denken van Rosa over versnelling, die hij eveneens als kenmerkend voor de late

moderniteit ziet. En belangrijker nog: Root leunt sterk op het denken van Rosa over de onbeschikbaarheid van de ander in resonante relaties. Hij betreft dit op het fundamentele anders-zijn van God. De kerk krijgt haar leven van buiten, van God, in een resonante relatie. En alleen door het anders-zijn van God volledig te erkennen kan er een levende relatie met hem ontstaan.

Dit neemt echter niet weg dat beide auteurs ook sterke verschillen laten zien. In deze paragraaf ga ik in op het onderscheid tussen beide auteurs ten aanzien van hun denken over de kerk. Om de beide kerkbegrippen beter hanteerbaar te maken zal ik de kerkbegrippen van Rosa en Root typeren. Aan de hand van de beschrijving van deze typologieën, loop ik vervolgens de verschillen langs.

Rosa: de kerk als marktkraam

Bij Rosa kan het functioneren van de kerk worden omschreven als een marktkraam op de markt van resonantie. De kerk vult haar kraam met allerlei verhalen, rituelen en gebruiken, liturgische objecten en ruimten, die bewezen resonantiekwiteiten hebben. De consumenten op de markt kunnen vervolgens langs de stand lopen om te bezien of er iets van hun gading tussen de uitgestalde waren ligt; misschien kiezen ze voor een kerkbezoek, het zingen van een lied of het aansteken van een kaars. Of misschien vinden ze hun resonantie wel bij één van de vele andere kramen.

De kerkkraam staat al sinds mensenheugenis op de markt. In de laatste decennia is het aanbod van kramen sterk uitgebreid, om tegemoet te komen aan de diverse vraag van mensen. De waar van de kerk kent echter een lange traditie. Wat de kerk te bieden heeft, komt uit een andere tijd. Ze is daardoor misschien niet heel trendy, maar biedt wel een heel krachtige resonantiewerking. Daar zouden meer mensen bij gebaat kunnen zijn. Maar als ze hun resonantie ergens anders vinden is dat natuurlijk ook prima.

Root: de kerk als contrastgemeenschap

Root omschrijft de kerk als een gemeenschap waar het anders toe gaat dan te doen gebruikelijk is in de moderne wereld. In de kerk geldt niet de logica van sneller, groter en beter, van sterk en onafhankelijk zijn. De kerk is niet de hoofdpersoon in haar eigen verhaal maar stelt zich afhankelijk en afwachting op ten opzichte van God. De kerk is bij Root maar klein, ze vormt een heilige rest van mensen die hun leven duidelijk laten afwijken van de geldende norm.

En als contrastgemeenschap is de kerk tegelijkertijd sterk gericht op de wereld, tegen wie ze zich afzet. In de wisselwerking met de wereld wordt ze bevraagd en wordt haar identiteit telkens vernieuwd. Ze kan niet bestaan zonder het contact met de wereld. En soms kan het dan gebeuren dat in die wisselwerking met de wereld God zichzelf bekend maakt aan de kerk.

Verschillen

Aan de hand van deze typologieën bespreek ik nu drie verschillen tussen de kerkbegrippen van Root en Rosa:

- Verschil 1: de plaats van de kerk in de wereld

Bij Rosa staat de kerk op de marktplaats, midden in de moderne wereld. De kerk is, ondanks dat ze over een bijzonder krachtige traditie beschikt, uiteindelijk één resonantiebron tussen andere

(verticale) resonantiebronnen, zoals de natuur en de kunst. Ze is in wezen niet anders of belangrijker dan andere vindplaatsen van resonantie. De kerk is onderdeel van een groter geheel aan mogelijke resonantiebronnen en zij heeft geen monopolie op resonantie of een mogelijke bron waar resonantie aan zou ontspringen.

Andrew Root legt niet een eenduidig beeld neer; enerzijds staat de kerk in contrast tot de wereld. Ze laat in haar afhankelijkheid van God het goede leven zien, waar de wereld dat verzaakt. Anderzijds moet de kerk op de wereld gericht zijn, om in de wisselwerking met haar God te ontmoeten. Wat deze beide perspectieven verbindt is een sterke polariteit tussen de begrippen kerk en wereld. Bij Rosa ontbreekt deze polariteit. Hij ziet de kerk simpelweg als een onderdeel van de wereld, dat middels haar tradities en gebruiken een bijdrage kan leveren aan een resonante manier van samenleven.

- Verschil 2: scope van de kerk

Een tweede verschil schuilt in de reikwijdte van de kerk bij beide auteurs. Doordat Rosa de kerk als het ware als marktkraam op de resonantiemarkt positioneert, beperkt hij het beeld van de kerk tot leverancier van resonantie. De kerk is bij Rosa een aanbieder van zinvolle ervaringen die het leven verrijken. Omdat Rosa slechts oog heeft voor resonantie ziet hij andere betekenisvolle aspecten van de kerk en de christelijke traditie over het hoofd, zoals bijvoorbeeld de ethiek. Bij Rosa ontbreken kaders van goed en fout; resonantie beperkt zich tot de individuele ervaring.

Bovendien is het op de resonantiemarkt aan de consument om een keuze te maken tussen verschillende resonantiebronnen en hoe deze in te zetten in het eigen leven. Het individu wordt daarmee zelf verantwoordelijk voor het bepalen en praktiseren van het goede leven. Rosa biedt het resonantieframework als overkoepelend kader aan, waarbinnen mensen zelf nader invulling kunnen geven aan hun leven. Dat gezegd hebbend bepaalt de kerk bij Rosa dus niet de omlijsting van het goede leven. Ze biedt middelen om er invulling aan te geven, maar ze legt als instituut niet een bindend framework neer. In plaats daarvan wordt de kerk binnen Rosa's universalistische resonantiekader geplaatst.

Bij Root gaat het anders toe. De kerk -tenminste het ideaalbeeld dat Root schetst- beschikt over een eigen maat van het goede leven. Door als contrastgemeenschap ten opzicht van de wereld te functioneren laat zij een tegenbeeld zien van hoe het goede leven eruit ziet. Ze geeft haar spiritualiteit niet vorm binnen de moderne kaders van de wereld maar plaatst zich daarbuiten door zich afhankelijk van God op te stellen. De kerk heeft daarmee een bredere scope dan puur als 'leverancier van resonantie' te dienen. De kerk zet zelf het frame neer waarin over het goede leven wordt nagedacht en daarin gaat het bijvoorbeeld ook over de ethiek -een invalshoek die ontbreekt bij Rosa.

De houding van afhankelijkheid die de kerk praktiseert mag dan wel verankerd zijn in een persoonlijke spiritualiteit, maar het betekent niet dat mensen als consumenten hun keuze kunnen maken uit het transcendentieaanbod dat de kerk uitstalt. Voor Root is de kerk geen plaats waar mensen door middel van 'pick 'n choose' tot een individuele set aan overtuigingen en praktijken komen. Afhankelijkheid betekent niet zelf creëren maar ontvangen. En het betekent ook commitment. Bij Root is de kerk geen marktkraam waar je een boodschap haalt en weer weggaat. Nee, de kerk is een hechte gemeenschap van mensen die bereid zijn het over een andere boeg te gooien in het leven.

- Verschil 3: waardering van de huidige staat van de kerk

Tenslotte is de wijze waarop Root en Rosa naar de huidige staat van de kerk in de laatmoderne Westerse context kijken verschillend.

Rosa's beginpunt is de crisis van de moderniteit. Door versnelling en het beschikbaar maken van de wereld treedt vervreemding op. De kerk bezit een schat aan verhalen, rituelen en kunstuitingen, die mensen kunnen helpen om een resonante levenshouding te oefenen. De kerk is in essentie een premodern instituut met een lijn naar resonantiebronnen van vóór de moderniteit. Ze beschikt daarom over bijzonder krachtig resonantiepotentieel.

Rosa schetst een beeld van de kerk als partij die gewilde en zeldzame waren in de aanbieder heeft. Dat is een aantrekkelijk beeld voor theologen. Maar Rosa gaat uit van een enigszins gestold beeld van de christelijke traditie. Rosa ziet onvoldoende dat de kerk -en met haar de christelijke traditie- een levend organisme is, dat bestaat uit mensen die volop onderdeel zijn van de laatmoderne Westerse wereld. De vraag is of de kerk haar premoderne essentie -en dus haar bijzondere resonantiepotentieel- kan vasthouden in het contact met de moderniteit.

Root signaleert veel scherper dan Rosa dat de kerk zelf ook door de late moderniteit wordt geraakt. Root ziet hoe het geloof van de kerk verandert en aangetast wordt. De kerk -zoals ze is, niet de kerk zoals ze zou moeten zijn- probeert door eigen kracht zichzelf te redden. Ze vertrouwt niet meer op het handelen van God en daarmee wordt duidelijk dat de kerk zelf ook ten prooi is gevallen aan de secularisatie van de late moderniteit. Niet alleen neemt het aantal leden en kerkgangers af, ook het geloof van de kerk in Gods handelen verdwijnt.

Mogelijk heeft Rosa de ontwikkeling van de kerk -evenals zijn omgang met het begrip 'religie'- niet goed doordacht, omdat het in zijn theorie geen fundamenteel probleem vormt. Wanneer de kerk aan resonantiepotentieel inlevert zijn er immers altijd nog andere bronnen op de verticale resonantie-as te vinden. Voor Root is het verlies van het geloof van de kerk echter wel degelijk een fundamenteel probleem. De kerk is voor hem een unieke plaats die in haar doen en laten iets wezenlijk anders zou moeten laten zien dan wat de wereld of de tijd ons voorhoudt.

Kort gezegd leidt het verschil in de benadering van Rosa en Root tot verschillen in het denken over de situatie van de kerk. Waar Root een bijzondere rol aan de kerk toekent en van daaruit sterke gevoelens heeft over de huidige stand van zaken van de kerk, plaatst Rosa de kerk in een groter geheel, waar zij slechts een onderdeel van uitmaakt. De crisis van de kerk raakt Rosa daarom minder fundamenteel.

Het moge duidelijk zijn dat, alhoewel Root en Rosa beiden geregeld met elkaar in verband worden gebracht, zij toch een heel andere kijk hebben op de moderniteit en op de kerk. In het vervolg van deze Masterscriptie zal ik deze twee verschillende visies toepassen op het spreken van de Protestantse Kerk in Nederland over de huidige maatschappij en de kerk.

Deelvraag 3: Wat betekenen de opvattingen van Rosa en Root voor de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland.

In de bestudering van het werk van Rosa en Root tot dusver, hebben we gezien hoe beide auteurs vanuit een eigen duiding van de laatmoderne Westerse maatschappij tot een positionering van de kerk komen. De positionering van Rosa heb ik getypeerd als 'marktkraam' en de beschrijving van Root heb ik 'contrastgemeenschap' genoemd.

In deze paragraaf zal ik met behulp van deze beide beelden de plaats bepalen van de Protestantse Kerk in Nederland binnen de hedendaagse Nederlandse samenleving. Ik maak daarvoor gebruik van het visiedocument van de Protestantse Kerk 'Van U is de toekomst'. Aan de hand van dit document zal ik de Protestantse kerk typeren. Vervolgens doe ik vanuit mijn eigen bevindingen aanbevelingen voor de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland.

3.1 Over 'Van U is de toekomst'

Het visiedocument 'Van U is de toekomst' is geschreven in 2020 en zet een koers uit voor de Protestantse Kerk in Nederland tot en met 2025. De kerk schrijft op haar website *"Deze visienota verwoordt waar de Protestantse Kerk zich in deze tijd en situatie toe geroepen weet. Het is geen beleidsplan maar een inhoudelijke plaatsbepaling. Ze geeft focus en biedt perspectief voor kerk-zijn in de huidige Nederlandse context. Ze maakt inzichtelijk in welke richting de Protestantse Kerk zich in de komende jaren wil ontwikkelen"* (PKN 2020).

Het document begint met een kort hoofdstuk over 'de context waarin wij kerk zijn'. Daarin wordt in een aantal korte schetsen onze tijd geduid. Het betreft een aantal beknopte en weinig diepgaande observaties: we leven in een samenleving waarin we 'klagend gelukkig' zijn, we met onzekerheid te maken hebben, mensen weer 'op zoek naar zin' gaan, en ons samenleven gekenmerkt wordt door stress en polarisatie. Volgens de nota sijpelen deze onderstromen ook door in de kerk (PKN 2020, 11).

Als belangrijkste antwoord op deze fenomenen klinkt het woord 'genade' (PKN 2020, 15). Genade geeft ontspanning ten aanzien van de krimp van de kerk en maakt ons ervan bewust dat we afhankelijk zijn van God.

Vervolgens worden er in het visiedocument een viertal thema's benoemd, waar de kerk op wil inzetten voor de jaren tot en met 2025. Allereerst wordt aandacht gevraagd voor het versterken van de 'gemeenschap van Woord en Tafel' (PKN 2020, 19). Hierin klinkt een focus door op de kerkelijke eredienst. De visienota verwoordt het als volgt: *"Daarmee sluiten we aan bij de 'wending naar de kerk' in de theologie. Als lichaam van Christus is de kerk een teken en instrument voor de verbinding tussen God en zijn wereld. In de kerk leren we leven van genade en worden we gevormd als mensen van God met het oog op onze plek in de samenleving."* (PKN 2020, 24).

Daarnaast wordt ingezet op de oecumene, bijvoorbeeld met migrantenchristenen. In hoofdstuk 3 'Van U is het Koninkrijk' gaat het om de verbinding tussen de liturgie en het zoeken naar rechtvaardigheid in het alledaagse leven. We kunnen God vinden in het goede en schone dat we tegenkomen in de wereld en we worden opgeroepen om zelf bij te dragen aan vrede en gerechtigheid.

In het vierde hoofdstuk staat de verrassende kracht van de Geest centraal. De aandacht voor de vrije werking van de Geest, functioneert als ruimte scheppend gegeven binnen de kerk. In de nota staat geschreven: *“De creatieve aanwezigheid van de Geest in de wereld leidt tot een diversiteit aan kerkvormen [...]. Er ontstaat een veelkleurig kerkmozaïek waarbij alle afzonderlijke steentjes samen de beeltenis van Christus vormen, midden in het leven”* (PKN 2020, 46).

6.2 Analyse

Met haar aandacht voor genade, en de ontvankelijke houding die daarbij past, sluit de visienota in eerste instantie goed aan bij het werk van Andrew Root. Het document erkent daarnaast de crisis waarin de kerk verkeert en stelt daarbij dat de kerk niet zichzelf dient te redden maar ze vertrouwen mag op wat God met haar van plan is. In lijn met Root signaleert de nota ook dat de onderstromen in de tijd terug te vinden zijn in de kerk. De kerk staat niet apart van de context, ze maakt er onderdeel van uit.

Anders dan bij Root, wordt de kerk in de visienota gepositioneerd als schakel tussen God en de wereld. Dat spreekt de stelling van Root tegen, dat de kerk God in de wereld moet vinden. Tegelijkertijd hebben we gezien dat de relatie tussen kerk en wereld bij Root ambigu is. Enerzijds spreekt hij uit dat de kerk op de wereld gericht moet zijn, tegelijkertijd is de kerk bij hem als contrastgemeenschap ook vooral een ‘tegenover’ van de wereld.

Een dergelijke ambiguïteit kleurt ook de visienota. Enerzijds wordt de kerk ‘een teken en instrument voor de verbinding tussen God en zijn wereld’ genoemd (PKN 2020, 24), anderzijds wordt ook duidelijk gemaakt dat de Geest van God buiten de kerk werkt en er ‘ook veel goeds, in en buiten de kerk’ gebeurt (PKN 2020, 10).

Het beeld van de kerk dat geschetst wordt in ‘Van U is de toekomst’ heeft kenmerken van de contrastgemeenschap, zoals deze bij Root is te vinden. Door de nadruk op het leven uit genade als antwoord op de problemen van onze tijd, wordt een voorzichtige polariteit tussen kerk en wereld geschetst. En daarnaast spreken er hoge verwachtingen van het commitment van de gelovigen uit door de nadruk op binnenkerkelijke thema’s zoals de liturgie en de oecumene.

Tegelijkertijd zoekt de visienota nadrukkelijk naar een bredere metafoor om het kerkzijn in te vatten. In de nota wordt de grote diversiteit aan kerkvormen binnen de Protestantse kerk geëerd en gerespecteerd als het werk van de Heilige Geest. Het is de creativiteit van de Geest die ruimte geeft aan verschil, binnen het geheel van de PKN.

Dat schept dus ook ruimte voor een model waarin de kerk functioneert als marktkraam, zoals bij Rosa, waarin de kerk haar repertoire aan rituelen en teksten nadrukkelijk ter beschikking stelt aan de gehele samenleving, ongeacht de mate van betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap. Bovendien echoot de verbinding die gemaakt wordt tussen de stress in onze samenleving en een opkomend verlangen naar vormen van spiritualiteit en religiositeit het denken van Rosa. Desalniettemin is er in de visienota uiteindelijk sprake van een veel bredere reikwijdte van de kerk dan in Rosa’s resonantietheorie het geval is, door bijvoorbeeld de aandacht voor sociale gerechtigheid.

Kerk als mozaïek

De visienota werkt toe naar een metafoor waarin voor de kerk het beeld gebruikt wordt van een mozaïek (PKN 2020, 49). In een mozaïek maken allerlei losse delen onderdeel uit van één geheel. Zo

is er plaats voor een grote verscheidenheid aan lokale kerkvormen, van contrastgemeenschappen tot marktkramen en allerlei andere vormen.

Opvallend is dat de nota veel aandacht heeft voor binnenkerkelijke thematiek, maar zich amper met de context van het kerk-zijn bezighoudt. In de visienota ontbreekt een grondige duiding van de tijd en een positionering van de kerk ten opzichte van de tijd.

Wanneer over het beeld van de kerk als mozaïek gesproken wordt, staat er: “Dit vraagt om doorgaande theologische doordenking van ons kerk-zijn en om verankering van de diverse nieuwe manieren waarop ons kerk-zijn gestalte krijgt” (PKN 2020, 49). Maar, als dit onderzoek iets aantoon, dan is het wel dat het denken over de kerk in een laatmoderne Westerse context, sterk samenhangt met het denken over de tijd zelf. Aan een theologische doordenking van het kerk-zijn moet een theologische doordenking van de tijd voorafgaan. Doordat de nota niet scherp wordt op dit punt, kan zij geen adequate richting voor de kerk formuleren in de samenleving waar zij deel vanuit maakt. Dat is dan ook de verklaring waarom deze visienota sterk binnenkerkelijk gericht is met veel aandacht voor thema’s zoals liturgie, oecumene en binnenkerkelijke diversiteit.

Dat de tijdsduiding en de positionering van de kerk ten opzichte van de tijd zo weinig uitgesproken is, doet vermoeden dat er spanning op deze vraag staat. En dat is niet verwonderlijk: in deze vraag gaat het namelijk om een breder debat dat de kerk beheerst. Hier staat de waardering van de moderniteit op het spel; moet de kerk meebewegen met de moderniteit of zet zij zich juist af tegen de tijdsgeest? Weliswaar is dat wellicht een te grote en fundamentele vraag voor dit visiedocument, maar een document dat pretendeert ‘focus’ en ‘perspectief’ te bieden voor het ‘kerk-zijn in de huidige Nederlandse context’ zou zich grondiger met de tijd uiteen moeten zetten dan is gedaan in deze visienota (PKN 2020).

6.3 Hoe verder?

Tot dusver hebben we drie beelden van de kerk gezien: de kerk als marktkraam bij Rosa, de kerk als contrastgemeenschap bij Root en de kerk als mozaïek in de visienota ‘Van U is de toekomst’. De eerste twee beelden zetten de kerk expliciet in verhouding tot haar context. Het beeld van de kerk als mozaïek lijkt vooral bedoeld om de verhoudingen binnen de kerk aan te duiden; het vermijdt een positionering van de kerk ten opzichte van de Nederlandse samenleving.

In deze paragraaf doe ik, voortbouwend op de bespreking van de verschillende perspectieven, een aanzet voor een positionering van de Protestantse Kerk in Nederland in de context van de hedendaagse Nederlandse samenleving.

Daarbij begin ik bij de duiding van de context. Om de kerk goed te kunnen positioneren ten opzichte van de tijd, is het belangrijk om de tijd fundamenteel te doordenken. Zoals we gezien hebben bij Root, is de verleiding voor de theologie groot om de tijd door de lens van de crisis van de kerk te bezien. De vraag naar de tijd wordt dan vervangen door de vraag: ‘Waarom krimpt de kerk in deze tijd?’ En bewust of onbewust klinkt de vraag ‘Hoe kan de kerk wél relevant zijn in deze tijd?’ dan al mee. Dit verengt echter de blik op de tijd en doet onvoldoende recht aan de context waarin de kerk staat. Ik geef daarom de voorkeur aan de benadering van Rosa, wiens startpunt simpelweg ligt bij het willen begrijpen van de tijd, zonder verborgen agenda. Dat wil overigens niet zeggen dat er geen kritiek mogelijk is op de precieze duiding van de laatmoderne Westerse samenleving door Rosa. De kerk doet er wijs aan om zich breed te informeren en ook zelf op onderzoek uit te gaan.

Vanuit een doordenking van de tijd kan de kerk zichzelf positioneren ten opzichte van diezelfde tijd. Dat kan ze op verschillende manieren doen. Enerzijds zagen we bij Root een sterk polaire relatie tussen kerk en de laatmoderne Westerse samenleving. De kerk moet weliswaar op de wereld gericht zijn, maar ze moet vooral een ander voorbeeld laten zien. Er klinkt hier een afwijzende houding ten opzichte van de tijd en context in door. De keerzijde van deze positie is dat de kerk zichzelf isoleert en de schatten van de christelijke traditie slechts voor een kleine groep mensen weet te ontsluiten. Wanneer de kerk zich terugtrekt uit de moderne samenleving verliest de samenleving een belangrijke toegang tot de christelijke traditie.

In plaats van het afwijzen van de tijd, kan de kerk de moderniteit ook omarmen. De kerk hanteert niet langer een polaire positie ten opzichte van de wereld maar accepteert dan dat ze in de moderniteit niet langer het primaat heeft om een bindende set aan kaders- en geloofsvoorstellingen voor te schrijven. Als kraampje staat de kerk op de marktplaats van de samenleving waar mensen naar eigen inzicht een keuze maken uit het aanwezige zingevingsaanbod.

De kerk geeft zich in deze positie over aan de het kader van de moderniteit, waarin de verantwoordelijkheid voor een gelukt leven bij het individu wordt neergelegd. De christelijke traditie wordt dan gereduceerd tot een *pick 'n choose* buffet, en de reikwijdte van de christelijke traditie wordt beperkt tot een facilitator van persoonlijk welbevinden. Dat doet mijns inziens onvoldoende recht aan de breedte en rijkdom van de christelijke traditie.

Bovendien is het juist van meerwaarde, in een tijd waarin mensen zelf verantwoordelijk gemaakt worden voor hun eigen zingeving, dat er tradities bestaan waar mensen zich in kunnen voegen. In de christelijke traditie, evenals in andere religieuze tradities, is er sprake van een voorgegevenheid, die de mens ontslaat van het zelf moeten vormgeven van een gelukt leven. Misschien is dat wel de premoderne essentie waar Rosa over spreekt, die hem ertoe beweegt om aan de christelijke traditie (evenals aan andere religieuze tradities) zoveel resonantiekracht toe te kennen.

Paradoxaal genoeg gaat die kracht juist verloren, wanneer de kerk als marktkraam tussen de andere kramen wordt gepositioneerd. Hetgeen zij heeft aan te bieden -de christelijke traditie- verschilt namelijk van de andere aanbieders van een goed leven omdat ze over een bepaalde voorgegevenheid beschikt. Haar lange traditie en brede reikwijdte, die veel omvangrijker is dan de individuele ervaring, maakt de kerk onderscheidend ten opzichte van andere resonantiebronnen.

Een alternatief?

Zowel een houding van oppositie ten aanzien van de moderniteit, alsook het ondergeschikt maken van de kerk aan de kaders van de moderniteit, hebben hun problematische kanten. Aangezien beide besproken positioneringen van de kerk onvoldoende bevredigen, moeten we op zoek naar een alternatieve weg.

Een mogelijke denkrichting die ons uit deze tegenstelling kan leiden, vinden we bij Charles Taylor. Zoals eerder geconstateerd in deze scriptie, beschouwt Taylor theïstische bronnen -waaronder de christelijke traditie- als één van de bronnen van de moderniteit. Taylor heft daarmee de polariteit tussen de kerk als hoeder van de christelijke traditie en haar context op, zoals we die bij Root hebben gezien. Bij Taylor staan de kerk en de tijd niet tegenover elkaar. Nee, de kerk staat middenin de moderniteit en is met haar christelijke traditie er zelfs vormgever van.

Als vormgever is ze echter niet het enige en allesbepalende kader. Taylor waardeert ook de andere bronnen van de moderniteit, die voortkomen uit de Romantiek en de Verlichting. De christelijke

traditie is dus niet de enige, maar wel een uiterst belangrijke bron van de moderniteit. De kerk is met haar aanbod meer dan een marktkraampje tussen alle anderen.

En de kerk is bij Taylor ook niet slechts een contrastgemeenschap. Soms spreekt ze weliswaar andere bronnen tegen en niet zelden schuurt de christelijke traditie met dat wat voortvloeit uit andere bronnen van de moderniteit. Aan de andere kant wordt de christelijke traditie ook verrijkt en leert ze door het contact met de andere bronnen. In het contact met de Romantiek en de Verlichting wordt de christelijke traditie ook veranderd en aangevuld.

Kort gezegd staat de kerk met haar christelijke traditie niet boven de tijd en is ze ook geen speelbal van de tijd; ze is medevormgever van de tijd waarin ze staat. En dat maakt dat we de nijpende situatie van de kerk in het laatmoderne Westen als crisis serieus moeten nemen; deze raakt namelijk niet alleen de kerk, maar de gehele samenleving. Wanneer de kerk uit beeld raakt of zich afzondert, gaat een belangrijke toegang tot de christelijke traditie verloren. De moderne mens verliest daarmee de toegang tot een deel van de bronnen van het zelf. Zonder de transcendente waarden die de christelijke traditie inbrengt en die het individuele perspectief van romantiek en verlichting overstijgen, verschaalt de moderniteit.

Dit perspectief opent de weg voor de kerk om zich enerzijds volop als onderdeel van de moderniteit te positioneren en tegelijkertijd zich constructief-kritisch te verhouden tot andere stemmen en bronnen in haar laatmoderne context. Als medevormgever van de moderniteit moet de kerk een verantwoordelijkheid voelen om de tijd te verstaan en zich vervolgens geroepen weten om in de dialoog met andere bronnen een eigen geluid in te brengen, alsook andere perspectieven tot zich te nemen.

Ik pleit zodoende voor een zelfbewuste kerk, die zich onderdeel weet van de moderniteit en met zelfbewustzijn haar traditie inbrengt, die vanuit zelfbewustheid de tijden durft te onderzoeken en telkens opnieuw in het samenspel met andere bronnen een constructieve bijdrage levert aan onze tijd. Voor de Protestantse Kerk in Nederland betekent dit dat ze zich veel fundamenteler en scherper moet bezighouden met haar context dan dat zij in 'Van U is de toekomst' doet. Ik wens haar toe dat ze zich niet afzondert van de wereld of ondergeschikt maakt aan haar context, maar midden in de samenleving vanuit de christelijke traditie vorm probeert te geven aan de tijd en zichzelf laat verrijken in de wisselwerking met andere stemmen.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik een aantal deelvragen beantwoord om uiteindelijk in deze conclusie antwoord te kunnen geven op mijn hoofdvraag:

Hoe kan het denken van Hartmut Rosa en Andrew Root over de hedendaagse Westerse samenleving en de positie van de kerk die zij daarin beschrijven van betekenis zijn voor de plaatsbepaling van de Protestantse Kerk in Nederland?

Ik kom daarbij tot het volgende antwoord:

Zowel Rosa als Root beschrijven de Westerse late moderniteit. In hun beschrijvingen laten ze twee verschillende gezichtspunten zien. Rosa geeft een analyse van de tijd, waarin hij stelt dat de moderniteit haar eigen belofte van vooruitgang en autonomie niet langer waarmaakt. Doordat er steeds meer versnelling optreedt en de mens de wereld steeds meer beschikbaar probeert te maken, treedt er vervreemding op. De mens vervreemdt van de wereld, van de medemens, en uiteindelijk van zichzelf.

Root duidt de tijd vanuit zijn eigen kerkelijke gezichtspunt. Hij ziet de teruggang in kerklidmaatschap en kerkgang maar ook een meer verborgen vorm van secularisatie, waarbij ook binnen de kerk het geloof in Gods handelen verloren gaat. Root zoekt in zijn duiding van de tijd een antwoord op de vraag hoe het zo ver heeft kunnen komen. Hij ontwikkelt een pessimistischere kijk op de moderniteit, dan Rosa. Zo schetst hij de moderniteit, met behulp van Taylor's 'immanente kader', als een verstikkende koepel, die ons het zicht ontnemt op wat er buiten ons is. Middels zijn denken, probeert Root barsten te creëren in het door hem zo hermetisch voorgestelde immanente kader.

De tijdsduidingen van beide auteurs klinken door in hun denken over de kerk. Rosa stelt tegenover het probleem van de vervreemding, het begrip resonantie. Resonantie is volgens Rosa een modus van relaties, een wijze van in de wereld staan, waarin het subject en het object (of 'de wereld') in een antwoordrelatie staan ten opzichte van elkaar. En die relatie is nooit helemaal 'beschikbaar', we hebben haar niet in de hand. Rosa onderscheidt verschillende vormen van resonantie: resonantie tussen mensen (horizontale resonantie), tussen mens en object (diagonale resonantie), en tussen de mens en wat haar overstijgt en omvat (verticale resonantie).

Verticale resonantie kan opgedaan worden in het contact met de natuur, de kunsten of in de religie. De kerk is daarmee bij Rosa een vindplaats van verticale resonantiebronnen. De bronnen waarover de kerk beschikt zijn nog krachtiger dan bijvoorbeeld het contact met de natuur of de kunst, omdat zij uit een premoderne tijd stammen. Tegelijkertijd is ze in essentie niet anders dan andere resonantiebronnen. Ik heb de kerk bij Rosa daarom getypeerd als marktkraam; ze biedt haar resonantiewaar aan te midden van andere resonantieaanbieders.

Root constateert dat de kerk, zoals ze is, aangetast is door de moderniteit: ze probeert zichzelf te redden. In plaats daarvan, echter, zou ze zich afhankelijk van God moeten opstellen. Ze moet een andere houding aannemen dan te doen gebruikelijk is in de Westerse laatmoderniteit. Root plaatst daarmee de kerk buiten de wereld. Om niet in isolationisme te vervallen benoemt Root, leunend op de dialectiek, dat de kerk op de wereld gericht moet zijn, omdat ze daar God zou ontmoeten. Bij Root overheerst echter het beeld van een kerk aan de zijlijn van de moderniteit, die het leven anders wil vormgeven dan de wereld haar voorhoudt. Ik heb daarom Roots kerkbeschrijving getypeerd als een 'contrastgemeenschap'.

Vervolgens heb ik de positionering van de Protestantse Kerk in Nederland onderzocht in haar visiedocument 'Van U is de toekomst'. Daarin komt de analyse van de context er bekaaid vanaf en wordt er weinig aandacht besteed aan de positionering van de kerk ten opzichte van de tijd. Wel gaat er veel aandacht naar binnenkerkelijke thema's zoals liturgie, oecumene en binnenkerkelijke diversiteit. De PKN wordt in de visienota getypeerd als mozaïek. Dat is een beeld waarin de verhoudingen binnen de kerk tot uitdrukking komen, maar de kerk niet gepositioneerd wordt in de wereld om haar heen.

Om de plaats te kunnen bepalen van de Protestantse Kerk in haar context, voldoet dus het beeld van een mozaïek niet. En ook de andere beelden, die van marktkraam en contrastgemeenschap, zijn niet onproblematisch. De marktkraam gaat uit van een situatie waarin de kerk zich als aanbieder van resonantie opwerpt tussen andere aanbieders. De reikwijdte van de christelijke traditie wordt hier versmald tot resonantiebron, terwijl ze zoveel meer in zich bergt, zoals bijvoorbeeld de ethiek. Het eigene van de christelijke traditie ten opzichte van andere resonantiebronnen sneeuwt hier teveel onder. Bovendien voegt ze zich naar het kader van de moderniteit, waarin het individu zelf de verantwoordelijkheid krijgt toebedeeld een eigen spiritualiteit en levensovertuiging te construeren. Daarmee gaat een kracht van de christelijke traditie verloren; het is een traditie waar mensen zich in kunnen voegen. Ze hoeft niet door mensen zelf geconstrueerd te worden. Juist de positionering van de kerk als marktkraam doet afbreuk aan haar resonantiepotentieel.

Ook het beeld van de kerk als contrastgemeenschap is niet zonder problemen. Zij zet de kerk en de wereld tegenover elkaar, als twee tegengestelden. Daarmee loopt de kerk het risico -ondanks de theologische manoeuvre van Root- het risico zichzelf te isoleren. Ze beperkt daarmee de toegang tot de christelijke traditie tot een kleine groep gecommitteerde gelovigen. En ze onttrekt tegelijkertijd de christelijke traditie zeggingskracht, die ze voor een grotere groep mensen, voor de samenleving als geheel, kan hebben.

Een alternatief vinden we bij Charles Taylor. Taylor stelt de kerk en de Westerse laatmoderne wereld niet tegenover elkaar, en hij maakt de kerk en haar traditie er ook niet aan ondergeschikt. Taylor stelt, daarentegen, dat de christelijke traditie één van de hoofdbronnen van de moderniteit is, naast de Verlichting en de Romantiek. De kerk is met haar christelijke traditie dus medevormgever van de moderniteit en zodoende volop onderdeel ervan. Taylor's positie biedt de mogelijkheid de diversiteit aan stemmen in de moderniteit, naast de christelijke traditie, te waarderen. En tegelijkertijd doet zijn standpunt ook recht aan de bijzondere plek die de christelijke traditie binnen de moderniteit inneemt.

Ik adviseer de Protestantse Kerk in Nederland allereerst om nadrukkelijker na te denken over de tijd en plaats waarin zij kerk is. En vanuit het alternatief dat Taylor aanreikt, adviseer ik haar om zelfbewust positie in te nemen in haar laatmoderne Westerse context, door de christelijke bronnen van de moderniteit op te delven en in te brengen in het heden. Daarbij mag het botsen en schuren met andere bronnen en perspectieven en kan de kerk tegelijkertijd leren en verrijkt worden.

Evaluatie van de onderzoeksresultaten en de gevolgde methode

De methode waarmee ik mijn onderzoek heb verricht is literatuuronderzoek. Door middel van het lezen en bestuderen van de verschillende bronnen die ik in mijn bibliografie noem, kom ik tot antwoorden op de gestelde hoofd- en deelvragen.

Om het werk van Root en Rosa te kunnen begrijpen en met elkaar in gesprek te brengen, heb ik hoofdzakelijk gebruik gemaakt van primaire bronnen, geschreven door de auteurs zelf. Voor de tijdsduiding van Rosa heb ik mij voornamelijk gebaseerd op de Nederlandse vertaling van zijn werken *'Unverfügbarkeit'* en *'Beschleunigung und Entfremdung'*. Voor de duiding van resonantie en het daaruit voortvloeiende kerkbegrip heb ik mij gebaseerd op *'Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung'* en *'Demokratie braucht Religion'*. Omdat ik zowel in het Nederlands vertaalde werken, alsook originele Duitse titels heb gebruikt, citeer ik uit Rosa in het Nederlands en in het Duits.

Voor de bespreking van het werk van Andrew Root geldt dat ik mij gebaseerd heb op zijn *'Ministry in a Secular Age'* serie. In het bijzonder heb ik mij daarbij gericht op twee boeken. In het eerste werk van Root uit deze serie, *'Faith formation in a Secular Age'*, legt Root zijn meest uitvoerige duiding van de tijd neer, waar hij in de volgende delen op voortbouwt. Dit werk is de belangrijkste bron geweest voor de beantwoording van deelvraag 1, vanuit het perspectief van Root. In *'Churches and the Crisis of Decline: A Hopeful, Practical Ecclesiology for a Secular Age'* stelt Root een ecclesiologie op voor deze tijd. Dit boek is de leidende bron in deze thesis voor het vaststellen van Roots perspectief op de kerk in het hedendaagse Westen.

Ik voer in deze scriptie ook het werk van Charles Taylor op. Omdat zowel Root als Rosa diepgaand door Taylor zijn beïnvloed helpt zijn werk om het gesprek tussen beide op gang te brengen. Omdat het ondoenlijk is om Taylor's omvangrijke en complexe oeuvre in zijn geheel voor deze Masterscriptie door te nemen gebruik ik zowel primaire als secundaire literatuur ten aanzien van Taylor.

De genoemde auteurs werken sterk interdisciplinair. Hartmut Rosa wordt socioloog genoemd, maar baseert zijn werk ook op de filosofie en zijn werk kent, zoals we gezien hebben, ook theologische perspectieven. Voor Root geldt dat hij allereerst theoloog is, maar ook hij beperkt zich niet tot de theologie. Root put breed uit de mens- en maatschappijwetenschappen. Om in mijn bespreking van deze auteurs recht te kunnen doen aan de inhoud van hun werk, is mijn eigen thesis ook sterk interdisciplinair gekleurd.

De discussie over de positionering van de kerk die ik in deze scriptie voer is niet louter theologisch van aard. Zowel in de vraagstelling als in mijn beantwoording komt de verbinding tussen verschillende disciplines tot uitdrukking. Door de filosofisch-, sociologisch- en historisch gekleurde duidingen van de tijd te verbinden met de constructies van verschillende kerkbegrippen, verbind ik als vanzelf de theologie met andere disciplines.

Tenslotte, wil ik ten aanzien van mijn bronnen nog opmerken, dat tijdens mijn onderzoek nieuwe werken van, en over Andrew Root en Hartmut Rosa zijn verschenen. Beide auteurs worden momenteel veel bediscussieerd. Waar mogelijk heb ik geprobeerd tijdens het onderzoeksproces verschenen bronnen mee te nemen. Ik zal echter ook zeker bronnen over het hoofd gezien hebben. Mogelijk zijn de posities van de auteurs ondertussen geëvolueerd of is de stand van het onderzoek

veranderd. Deze scriptie is gebaseerd op de bronnen die in de aangehangen bibliografie zijn te vinden.

Standplaatsgebondenheid:

De vraag naar de plaatsbepaling van de kerk in deze tijd is vanuit academisch perspectief interessant. Tegelijkertijd is ze voor mij ook een persoonlijke vraag. De hoofdvraag, waarop ik antwoord heb gegeven in deze thesis, stelt via de positie van de kerk ook de vraag naar mijn eigen positie als gelovige in een laatmoderne Westerse context. En ze raakt aan mijn verlangen om predikant te worden in de Protestantse Kerk in Nederland. Het is een vraag aan mijzelf, hoe ik als aankomend kerkelijk professional denk dat de kerk zich zou moeten verhouden tot de tijd.

Dit onderzoek vindt haar oorsprong in de ervaringen die ik opdeed in mijn persoonlijke lezingen van Rosa en Root. Bij beide auteurs herkende ik mijn eigen ervaringen van versnelling en beschikbaarheid en van secularisatie. Ik herkende in de beschrijvingen van de late moderniteit mijn eigen leefwereld. De richtingen die Rosa en Root voor de kerk schetsen prikkelden mij maar bevredigden uiteindelijk niet volledig. Het was belangrijk voor mij om daarin verder te komen, omdat er voor mij als aankomend predikant wat op het spel staat: mijn eigen plaatsbepaling in, en ten aanzien van, de kerk én de tijd.

Mijn persoonlijke betrokkenheid in dit onderzoek, vraagt om scherpte om mijn eigen vooroordelen te herkennen en eerlijkheid om de consequenties van mijn denken door te vertalen in mijn eigen positionering. Die eerlijkheid en openheid heb ik geprobeerd ruimte te geven in het onderzoeks- en schrijfproces.

Nawoord

Met deze thesis heb ik een bijdrage willen leveren aan een groot en omvangrijk debat over de plaats van de kerk in de hedendaagse Westerse context. Ik heb twee auteurs, die belangrijk zijn voor het Nederlandse gesprek over de verhouding tussen kerk en tijd kritisch geanalyseerd en met elkaar en met de visie van de Protestantse Kerk in Nederland in gesprek gebracht. Naast de gewonnen scherpte in mijn eigen denken, hoop ik dat ik ook het gesprek in de academie en in de kerk heb kunnen verrijken met deze Masterscriptie.

Dat gesprek zal niet ten einde zijn met deze scriptie, ook niet voor mijzelf. Voor verder onderzoek denk ik enerzijds aan het analyseren van andere plaatsbepalingen van de kerk ten aanzien van de tijd, waarbij een derde weg gezocht wordt tussen het opgaan in de moderniteit en het afzetten tegen de tijd. Dit zal helpen om ook het Tyloriaanse perspectief dat ik inbreng kritisch te bevragen.

Sowieso geldt dat sinds het schrijven van Taylor de tijd niet stil is blijven staan. Kenmerkend voor onze tijd en context is -en dat is anders dan in de context waarin Taylor zijn werk geschreven heeft- dat radicaal- en extreemrechtse bewegingen de christelijke traditie claimen en gebruiken in een anti-modernistisch discours. Wanneer de kerk de christelijke traditie als bron van de moderniteit beschouwt, voegt dat een nieuwe dimensie toe aan de discussie over de omgang van de kerk met de narratieven van radicaal- en extreemrechts. Ook dit is een potentieel onderwerp van nader onderzoek.

Anderzijds denk ik aan het operationaliseren en toetsen van de conclusies van mijn scriptie. Hoe ziet het er in de praktijk van het kerk-zijn van alledag uit om de christelijke traditie als één van de bronnen van de moderniteit te zien? Hoe kun je als kerk blijf geven ervan overtuigd te zijn iets toe te voegen te hebben aan de tijd? En hoe stel je je anderzijds ook lerend op ten aanzien van andere bronnen? Met het hopelijk spoedig afronden van mijn Master Gemeentepredikant aan de PThU zal mijn aandacht waarschijnlijk als eerste uitgaan naar het toetsen en uitwerken van mijn conclusies in de praktijk.

Bibliografie

- Benjamins, R. *Boven is onder ons: Denken over God na God*. Middelburg: Skandalon, 2022.
- Bucher, R. "Was Erlöst? Die Theologie angesichts soziologischer (Welt-)frommigkeit in spätkapitalistischen Zeiten." In T. Kläden, & M. Schüßler, *Zu schnell für Gott? Theologische Kontroversen zu Beschleunigung und Resonanz* (pp. 310-333). Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2017.
- Costa, P. "Reenchantment as resonance." In M. Meijer, & H. d. Vriese, *The Philosophy of Reenchantment* (pp. 132-157). Londen: Routledge, 2021.
- Epema, I. *Niets gaat ooit verloren: transcendentie en transformatie in het denken van Charles Taylor*. Middelburg: Skandalon, 2018.
- Fuchs, O. "Beschleunigung aus der Perspektive eschatologischer Zeitpastoral. Theologische Aspekte von Entfremdung und Resonanz." In T. Kläden, & M. (. Schüßler, *Zu schnell für Gott? Theologische Kontroversen zu Beschleunigung und Resonanz* (pp. 115-152). Freiburg im Bresgau : Herder Verlag, 2017.
- Hübner, J. "„... verdammt wichtig!": Hartmut Rosa über die Bedeutung der Kirchen in Krisenzeiten." *Pastoraltheologie : Monatsschrift für Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft*, pp. 225-243. volume 112 nr. 6. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023.
- Kläden, T. "Hartmut Rosa als Gesprächspartner für die Theologie." *Pastoraltheologie : Monatsschrift für Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft*, pp. 394-400. volume 107 nr. 9. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Meijer, M., & Taylor, C. "What is reenchantment? An interview with Charles Taylor." In M. Meijer, & H. Vriese, *The philosophy of reenchantment* (pp. 17-37). Londen: Routledge, 2022.
- Meijeren, A.W. van. *Aantekeningen bij lezing 'Give Us A Hearing Heart'?! The Listening Society and Its Enemies'* door Rosa, H. Groningen. Gehouden op 14 juni 2024. 2024.
- Meijeren, A.W. van. *Aantekeningen bij lezing 'Toekomstgericht kerk-zijn'* door Root, A. Utrecht.gehouden op 5 november 2024. 2024a.
- Meijeren, A.W. Onderzoeksvoorstel: 'Waarom kerk? Voorstel voor een onderzoek naar de betekenis van het denken van Hartmut Rosa en Andrew Root voor de relevantie van de kerk in een hedendaagse Westerse context'. 28 december 2023.
- Protestantse Kerk in Nederland. *Van U is de toekomst*. <https://protestantsekerk.nl/thema/visienota-van-u-is-de-toekomst/> (geraadpleegd op: 16 dec. 2023). 2020.
- Rohner, M., & Winter, S. "Religion in der Resonanzkrise. Provokationen und Ermutigungen christlichen Glaubens, die an der Zeit sind." In T. Kläden, & M. (. Schüßler, *Zu schnell für Gott? Theologische Kontroversen zu Beschleunigung und Resonanz* (pp. 94-114). Freiburg im Bresgau: Herder Verlag, 2017.
- Root, A. *Churches and the Crisis of Decline: A Hopeful Practical Ecclesiology for a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic, 2022.

- Root, A. *Faith Formation in a Secular Age: Responding to the Church's Obsession With Youthfulness*. Grand Rapids: Baker Academic, 2017.
- Root, A. *Pastor in a Secular Age Ministry to People Who No Longer Need a God 2 Ministry in a Secular Age: Ministry to People Who No Longer Need a God*. Grand Rapids: Baker Academic, 2019.
- Rosa, H. *Identität und kulturelle Praxis. Politische Philosophie nach Charles Taylor*. New York/Frankfurt am Main: Campus, 1998.
- Rosa, H. *Leven in tijden van versnelling: een pleidooi voor resonantie*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Rosa, H. *Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2023.
- Rosa, H. *Demokratie braucht Religion*. München: Kösel Verlag, 2022.
- Rosa, H. *Onbeschikbaarheid*. Amsterdam: Boom, 2022a.
- Smith, J. K. *How (not) to be secular: Reading Charles Taylor*. Grand Rapids/Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2014.
- Schüßler, M. "Beschleunigungsapokalyptik und Resonanzutopien. Eine theologische Kritik der Zeit- und Sozialphilosophie Hartmut Rosas." In T. Kläden, & M. Schüßler, *Zu schnell für Gott? Theologische Kontroversen zu Beschleunigung und Resonanz* (pp. 153-185). Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2017.
- Taylor, C. *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat, 2007.
- Taylor, C. *Bronnen van het zelf*. Rotterdam: Lemniscaat, 2011.